

SZIGETI LAJOS
AZ „ÉDES MOSTOHA”. JÓZSEF ATTILA
ANYAVERSEIHEZ

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
(SECTIO PHILOLOGICA)

Nyelv és irodalom I. 1955.

Nyelv és irodalom II. 1956.

Irodalom I. 1958.

Irodalom II. 1959.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus I. (1960—1961). 1961.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus II. 1962.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus III. 1963.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IV. 1964.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus V. 1965.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VI. 1966.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VII. 1967.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VIII. 1968.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IX. 1969.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus X—XI. 1971.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XII. 1972.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. 1973.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. Supplementum I.
1973. Csukás István: Jókai és a nemzetiségek.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. Supplementum II.
1973. Даниел Якош: Вопросы содержания и формы в теории литературы Г. В.
Плеханова

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIV. 1976.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XV. 1977.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVI. 1978.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVII. 1981.

ISBN 963 481 211 2

HU ISSN 0324—6523 Acta Univ. A. József Nom.

HU ISSN 0586—3708 Acta Hist. Litt. Hung.

SZIGETI LAJOS

AZ "ÉDES MOSTOHA"
JÓZSEF ATTILA ANYAVERSEIHEZ*

Amikor a költő arra a kérdésre próbál feleletet adni, hogy miért ír verset, a *Vers-tan és versírás* című munkájában — mely bizonyos része lett volna tervezett nagy tanulmányának, a *Verstannak*¹ — egy gyerekkori epizódot mond el példázatként. „Gyerekkoromban egyszer azt hallottam — írja —, hogy az átmelegedett üveg elpattan, ha hideg víz freccsen rá... Egy kis vizet fröcsköltem a lámpaüvegre. Az üveg eltört, én megdöbbsentem, a mama pedig belépett. Meglepetten s egyben fölindultan támadt rám... Lesütött szemmel hallgattam a szemrehányást és növekvő daccal türtem a pofonokat, melyek ugyancsak zuhogtak.”² Az anyával kapcsolatos élményben kereste tehát a hasonlatot még ahhoz is, hogy miért lett költővé. De nagyon is ambivalens módon kötődött a költő anyjához. Ennek igazolására idézünk Szántó Judit egyik visszaemlékezéséből. A költő egyszer Hatvanyéknál vacsorázott, s amikor éjjel háromkor hazament, azt hajtogatta, hogy gazdag akar lenni. Az élettárs így emlékezik a beszélgetésre: „Nem viccelek, gazdag akarok lenni, és tudod-e, miért? Emlékszel, amikor a mama eltörte rajtam a seprűt, miért kaptam?... Annyit tudnod kellett volna — szoltam én oktatólag és nyugodtan —, hogy a fonnyadt és puha káposzta már rothadt. — De mégis eltörte rajtam a seprűt — szolt Attila felcsattanva —, és most azért akarok gazdag lenni, hogy kimenjek a temetőbe, és kiássam a sirt körömmel, és szétverjem a koponyáját.”³

Dolgozatunkban József Attila anyaverseit követjük nyomon azzal a szándékkal, hogy igazolhatjuk: a költő kötődése anyjához e versekben ambivalens természetű, illetve, hogy bizonyítani tudjuk: az anyamotívum igazi „archimedesi pontja” az életműnek, mert joggal írta Bóka László, hogy József Attilát „a gyerekek és szegények bizalmatlansága és félelme, a gyengék sóvár vágya a lenyűgöző biztonság után s a hozzá hasonlók iránti szeretet tájékoztatták úgy a világban, hogy szocialista költő lett belőle. Alkatát tekintve tájékozódásának gyökere gyengeség volt s nem erő. Támaszt keresett. Anyás költő lett: anyásabb Petőfinél s Adynál, különösen anyja halála után. Az utolsó emberi támasztékát veszítette el”.⁴

* József Attila születésének 75. évfordulójára.

¹ Vö. József Attila Összes Művei. III. Sajtó alá rend. SZABOLCSI MIKLÓS. Akadémiai, Bp., 1958. 458.: a kritikai kiadás jegyzetei szerint is részét alkotta volna a *Verstan és versírás* a *Verstannak*. József Attila terveit FEJTŐ FERENC is említi: „Szó volt arról, hogy a nagyközönség és a költőink számára verstant írjon s már megállapodást is kötött — két éve ennek — egy kisebb kiadással, s igen nagy becsvágygal kezdett a munkához, amikor a kiadó hirtelen megszüntette működését és a munka abbamaradt.” FEJTŐ FERENC: József Attila költészete. Szép Szó, 1938. jan-febr. 68.

² JÓZSEF ATTILA: *Verstan és versírás*. JAÖM. IV. Sajtó alá rend. FEHÉR ERZSÉBET, SZABOLCSI MIKLÓS. Akadémiai, Bp. 1967. 27.

³ SZÁNTÓ JUDIT: *Emlékeimből*. József Attila emlékkönyv. (Szerk. SZABOLCSI MIKLÓS). Szépirodalmi, Bp., 1957. 351.

⁴ BÓKA LÁSZLÓ: József Attila. Esszé és vallomás. Válogatott tanulmányok. Magvető, Bp. 1966. 152.

(„Nincs anyám”) A mama halála végigkíséri József Attila egész költészetét. Árvaságtudata magányosságának és társtalanságának az élményével kapcsolódik össze. Az anya elvesztése megfogalmazódik már az egészen korai versekben is, mint a Radnóti által közölt *Ugye pajtás* soraiban: „Korcsmárosné! szóljon szép szót, / hadd feledjem, ami rég volt! / Nincs anyám, ki szedjen ráncba — / árva búsul itt magába”. De már ugyanebben az esztendőben — 1922-ben — tragikus felhangot is kap e hiánytudat megfogalmazása. „Összeszorított öklömről a sebek lecsöpögnek / és én még tudok is alázattal borulni / anyám begyepesedett koporsójára.” — írja az *Erőnek*ben, utalva a halál tényénél is nagyobb fájdalmára, arra, hogy még csak látni sem láthatta holtában, el sem is temethette anyját. A tehetetlenség kínzó tudatának kimondásához vezeti a költőt e kegyetlen létélmény felidézése az *Ad sidera* zárószakaszában, ahol az anyához szólva tagadja meg a világot, amelyben élni kénytelen: „Anyám, falat kenyéért sem ér az élet! / De nagy hitem van s szép jövőnek élek: / ne ordítson pénzért gyerektorok. / S tudjon zokogni anyja temetésén”. Még 1936-ból is visszaszól majd egy-egy hasonlatából a döbbenet, hogy nem láthatta holtában a mamát:⁵ „Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek, / azt a szép régi asszonyt, amint a fényben elmegy”. (*Az a szép régi asszony.*) De már egy korai versből, az 1925-ben írt *József Attila* címűből⁶ — az első önmegszólító versek egyike — is „kiolvasható” az a kettősség, ami a későbbi versek anyaképét jellemzi majd: „József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még / anyámtól örököltem, áldott jó asszony volt, / látod, a világra hozott”. Az anyáról ugyanazon az ironikus hangon szól, mint amelyen önmagáról ítélik. Hasonlóképpen jelenik meg az anya hiánya a *Tiszta szívvel* negatív leltárának lázadásában és tagadásában is: „Nincsen apám, se anyám, / se istenem, se hazám”. E tagadásban, hiánytudatának kimondásában anya és haza, apa és isten felelnek logikailag egymásra úgy, hogy az apa és az anya kerülnek az első helyre, jelezve mintegy, hogy hiányuk többet jelent önmagánál, tágabb jelentésben szerepel. A *Nemzett József Áron* második szakaszában pedig már a kifosztottság képzetéig mélyül a hiánytudat: „Megszült Pöcze Borcsa, / kit megettek a fenék, / gyomrát, hasát sorba / százláb súroló kefék”. Értetlenül áll a költő a halál kénye előtt, mely megfosztotta attól, akit szerethetett volna, akihez ragaszkodhatott volna s aki őt szerethette volna. Ez az értetlenség lesz versszervező elemévé az *Anyám meghalt* és az *Anyám a mosásban gyászkoszorú* című verseinek, melyek tudatos újraélést sugallnak: mintha egészen friss lenne a tudatát beárnyékoló halálképzet:

Anyám meghalt, most nem tudom, hogy viselkedjem veled
szemben,
megfoltozná kabátomat, megnézné milyen szép vagyok
meztelenül,
Még soha senkise látott meztelenül!

(*Anyám meghalt*)

A halál tényét elfogadni nem tudó, nem akaró „anyás költő” dadogása ez s szinte ugyanígy tör ki belőle a meghatározó élmény az egy évvel későbbi versben is:

⁵ Itt utalunk a vers értelmezésével kapcsolatos vitára. A vita teljes anyagát közli SZABOLCSI MIKLÓS. — Vö. SZABOLCSI MIKLÓS: Változó világ — szocialista irodalom. Magvető, 1973. A kötetben: SZABOLCSI MIKLÓS: Egy kései József Attila-vers megfejtése. 78—86., TAMÁS ATTILA: Kérdőjelek egy vers-megfejtés margójára. 87—92., LENGYEL JÓZSEF: Egy kései József Attila-vers megfejtése? 93—6.

⁶ Péter László állapította meg, hogy a vers 1925-ben született. Vö. PÉTER LÁSZLÓ: József Attila-textológia. It. ,1954. aug. 3. 347—59.

Anyám meghalt, most nem tudom, mit tegyek véle,
a bögrét két kezébe fogta,

.....
a mosásban kicsit meggörnyedt,
én nem tudtam, hogy fiatalasszony,
álmában tiszta kötényt hordott, a postás olyankor
köszönt néki.

(*Anyám a mosásban gyászkoszorú*)

Hogy az anya hiányának tudata mennyire meghatározó elemévé válik József Attila költészetének, arra vonatkozóan verseinek egész sorát idézhetnénk, hiszen rálel az anyaképre olyan művekben is, mint az *Aratásban* címűben, melyben a „rengő búza” látványa idézi egyértelműen az anya emlékét, s ha még oly általánosan is, de a boldog együttlét fogalmazódik meg hasonlatában: „A rengő búza hódoló remény, / Tikkadtan fekszik lábaihoz hullva; / mint fáradt gyermek, anyjára borulva”. Ott leljük az anyát, mint hasonlalelemet egy szürrealista képépítésű korai versében is: „Tegnap azt hittem, körtefa vagyok s még ma is / jönnek hozzám kisgyerekek, / csókolnak és megrázzák bennem a roskadozó körtefákat. / Nektek úgy adom oda magam, mint az anya meleg / teli mellét az ő éhes kicsijének.” (*Néha szigetek*) Anyahiányát fogalmazza meg a Vágó Mártának írt *Gyereksírásban* is, melyben szerelmét kívánja maga mellett tudni s visszafordítja a múltba, hogy vele lehessen az anyaölből: „Mért nem ikertestvérem levél? / Összebújnánk télen melegen / kádacskámban velem fürdenél.” A vers egy változatában pedig ezt írja:⁷

Hiába. hogy majd anyám ölén,
mellén majd mosolyogva szendereg
jóllakottan két szopós gyerek
s lehelettel csókol: te meg én.

„Amíg élek — magánycsecsemő” — folytatta e változatában a verset a távoli múltba vetített vágy teljesíthetlenségét jelezve s újra rádöbbenve a valóságra: magányára. Még kései verseiben is az anya hiányát megérző gyermek félelmében véli felfedezni társtalanságának, szeretetlenségének adekvát formáját: „Alszik a kiseded, tátva gyengeszája — / fölriad az ilyen csöpp gyerek, / érzi, nincs ott a mamája, / így fölriaszt, hogy nem leszek veled” (*Még ne utazz el*). Hasonlattá emeli a motívumot egy korai, 1924-ben, Espersit Máriához írott versében is: szerelmét itt is úgy szeretné maga mellett érezni, „mint kisgyerek az édesanyját”. Ebben, a *Kedvesem* című versben egyúttal egy másik jellegzetes motívumkapcsolatra is felfigyelhetünk:

Meleg vagy: esőt hozó tavaszi szél,
mely fogócskára tanítja a gyerekeket
és fölkelte a sáros füveket.

(*A motívum vonzasköre*) Az eső, a szél, a fű a *gyermekmotívumhoz* kapcsolódik. Párhuzamosságuk, együttszereplésük bizonyos szekvenciaszerűséggel ismétlődik (*Tavaszi sár, Reggeli*), a későbbiekben pedig állandósul is — az anya vonzaskörébe emelve. Először a *Nem én kiáltok* című versben lesz teljes a motívumsor: „Friss záporokkal szivárogy a földre — / hiába fűröszöd önmagadban, / csak másban moshatod meg arcodat. / Légy egy fűszálon a pici él / s nagyobb leszel a világ tengelyénél. / Ó, gépek, madarak, lombok, csillagok! / Meddő anyánk gyerekért könyörög.” Az

⁷ Vö. JAÖM. I. Sajtó alá rend. WALDAPPEL JÓZSEF, SZABOLCSI MIKLÓS. Akadémiai, Bp., 1955. 457.

anya, gyermek vonzaskörébe emelt motívumok: a fű, szél, eső s az utóbbihoz logikailag szervesen kapcsolódó *mosás* később már önmagukban is öntörvényszerűen az anyát, a mosónőt idézik a versbe, a mama képzetét keltik, mint az *Április 11* című vers, melyben a tavaszi szél hozza a gyermeket „a szép, ifjú mosóasszonynak, / ligetnek, sárnak, vágynak, célnak, / fejkendőbe kötözött gondnak.” A motívumbokor tagjai együtt jelennek meg — s magyarázzák is a verset — a *S az én apámban* is, az apa és anya hiányát, feltámasztani akarását megszólaltatva:

S az én apám, az én anyám
hajtson ki a zápor után,
míg kis gyermekünk bömböl,
mint nyugalom, mint dús növény,
jó szó, kövér fű, televény
szívemből és a földből.

E motívumkapcsolódás megfigyelésével érthetjük meg, hogyan asszociálja az „őszi eső” az anya alakját s idézi föl a költőben a gyermeket, s így lesz világossá a „csecsre vágyom” implikációja is:

Az őszi eső szürke kontya
arcomba lóg zilálva, bontva.
Harmadik napja sírja, mondja,
mint tébolyult anya motyogja
— mert csecsre vágyom — rám meredve:
Reátaláltam gyermekemre,
aludj el, édes kedvesem, te,
csitt, csitt, kicsikém, tente, tente...
(*Anyá*)

A már sokszor megfogalmazott árvaságtudat sűrítődik e sorokban is, szeretetlenségét panaszolja, szeretetre vágyik a költő. De nem maradhat ki — érthető módon — e vonzaskörből a *ringás-ringatás* szintén anyát hívó, anyaidéző megjelenése sem. Már Bóka László fölfigyelt e motívum gyakoriságára. „Nyisd csak föl bárhol a Rend és értelem költőjének könyvét — írja —, mindig ott lesz valamit ebből a ringatózásból: «Féskében ring a száz cikázó fecske...», »Oly hűsen, tisztán simul hozzám, úgy ring a tájban, úgy zenél, mint a daloló lányok melle...” S idézi természetesen a *Ringatót* is (József Attila „édes tavaszi dallamá”-nak nevezi) és hosszan sorolja még a bizonyítékul szolgáló sorokat, mígnem végülis rámutat a ringás-ringatás képzetének eredetére is. „Áztán egyszercsak akárhol nyitod is ki köteteit — mondja Bóka — rávall a ringatózás vágyának forrására: »s ha mindez volt, ahogy írva, hét emberként szállj a sírba...!« Tejes kebel, anyamell, anyaöl, a halálba rejtezett Mama gyengédsége.”⁸ A legszebb példa mégis *A Dunánál*. E teljességre törekvő kulcsversben kulminálnak a felsorolt motívumok, komplex szemléleti egészet-egységet alkotva. E versben is ott van a halálba rejtezett anya gyengédségét idéző ringás-ringatás: „S mint édesanyám, ringatott, mesélt / mosta a város minden szennyesét”, de a sorrend most fordított: a *mosás* villantja fel az eső képét, amely itt a személyesség szférájából az egyetemes emberbe emeli a verset: „egykedvű, örök eső módra hullt, / színtelenül, mi tarka volt, a múlt”. Az anya az emberi teljesség képzetének hordozójává lesz s lehetőséget ad a költőnek, hogy rajta keresztül a létezési tér és idő egészével nézzen szembe. S társul e képhez a gyermek s a tőle elválaszthatatlan játék képze is:

⁸ BÓKA LÁSZLÓ: im. 181—3.

A Duna csak folyt. És mint a termékeny
másra gondoló anyának ölén
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.

(„*édes mostoha*”) Látnunk kell azonban, hogy József Attila kötődése az anyához ambivalens természetű, mert míg az eddig idézett versek nagyobb részében egy szerető, gyengéd anyát idéz meg, addig verseinek egy másik típusában az az anya, az a Pöcze Borbála áll előttünk, aki — mint Bori Imre írta — „nem ért rá szeretni”.⁹ Ezt az ambivalenciát bizonyíthatja az is, hogy költészetének gyakran visszatérő figurája a veréstől féltő kisgyermek (*Hajón megyek Pestre, Egész testében, Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*). Az öcsödi verések emléke hangzik fel legtöbbször, mint a *Levegőt!* soraiban is: „Sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermeket, / ki ugrott volna egy jó szóra nyomban”. S fogódzót remélve rögtön hozzáteszi: „Én tudtam — messze anyám, rokonom van, / ezek idegenek”. Az anya pusztá létezésének is biztonságot adó tudata áll szemben a veréssel az *Elégiában* is: „Anyjához tér így az a gyermek, / kit idegenben löknek, *vernek*”. E vers is az öcsödi időszakot idézi, s hogy milyen erősen befolyásolja a költő tudatát e gyermekkori élmény, azt mutatja, hogy a „gyermek” és a „vernek” egymásra felelő rímhelyzetben állnak. De ugyanez a rímkényszer látható a *Boldog hazugban* is. Ott azonban az anyától kapott verést panaszolja fel:¹⁰

kit más gyötörte anyám *vert meg*,
mert sápadt kézzel loptam én, a *gyermek*,
jól tudva már, hogy minden odavan.

De gyakoriak az olyan versek is, amelyekben a még élő anya mellett is árvának mutatja magát a költő. Múltba vetített társtalanságát, szeretetlenségét e kétszeres árvaság hatványozza e művekben. Németh Andor az életrajzi magyarázatot tartotta fontosnak s József Attilát e szempontból Illyés Gyulával hasonlította össze. A *Nem feledhetem én* és az *Anyák* című Illyés-verseket idézve kimutatja, hogy alkotójuk „milyen meghatott gyengédséggel emlékezik vissza ... gyermekkorára”, hogy „mennyi emléke van, mennyi kedves emléke kicsi korából.”¹¹ A két költő életrajzát, gyerekkorát felidézve és összehasonlítva, a távoli múltban látja Németh Andor József Attila anyaverseinek magyarázatát: „Az anyai ölelés, az anyai gyöngédség itt a hiány. Hisz neki anyjáról is csak gyötrelmes emlékei vannak. A szükség kitepte a karjai közül — ki kellett hogy adja idegenek közé, neki a sors Öcsödöt adott Ozora helyett. Ökrökről, tehenekről, lovakról nincs mit mondania...”¹² József Attila anyaverseire egy sajátos kettősség: a *ragaszkodás és lázadás kettőssége* jellemző. E művekben a költő tudatosan fordul múltjához, hogy újraélhesse, újraértelmezhesse, újravizsgálhassa gyerekkorát, hogy meglelje szorongásainak, félelmeinek korai formáit. A gyermek ragaszkodását és hiábavaló lázadását fogalmazza meg a *Mama* is. Ragaszkodása olyan mértékű, mint amilyen az élethez való ragaszkodása s lázadásának oka is ebből vezethető le: lázad, mert nem kapja meg, amit kíván, mert ragaszkodása hiábavalónak tűnik. Nem véletlen, hogy Füst Milán értetlenül állott a vers előtt. „Azon tűnődöm — írja —

⁹ Vö. BORI IMRE: *Eszmék és látomások. Tanulmányok.* Novi Sad, 1965. 17.

¹⁰ E rímkényszer részletesebb elemzését ld. SZIGETI LAJOS: A „felölttség” vállalása József Attila költészetében. József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete. *Acta Hist. Litt. Hung. Tom. XIV.* Szeged, 1976.

¹¹ NÉMETH ANDOR: József Attila élete és kora. A szélén behajtvá. Magvető, Bp. 1973. 480.

¹² Uo. 481.

hogy miért tesznek e rendkívüli tehetségű ember versei olyan hideg benyomást. Mert, hogy a szívemet nem fütik fel, az kétségtelen... Egy jó ötletért, egy szép szóért feláldozza az édesanyját. Költői ötleteibe, szép szavaiba belefut a szíve, olykor a művésze is.”¹³ Hogy milyen bonyolult áttételezettségű, nem-szokványos anyavers a *Mama*, azt bizonyíthatjuk Croce szavaival is. Benedetto Croce ugyanis olvasta a verset, azonban minden bizonnyal a fordító — Lina Linari — hibájából félreértette. A „most látom, milyen óriás ő” sorhoz kapcsolódva írja: „Nagynak érezzük és látjuk mi is: mert nagy, végtelen, felséges a teljes megadás, a határozott elfogadás erkölcsi ereje, amely abban az alázatos fáradtságban kifejeződik és amely egy szegény asszonyból, aki súllyal megterhelt fejével lelkendezve igyekszik a lépcsőn felfelé, s a mosás vizéből és ruháiból a szépség alkotását teremti meg. A napon kitergetett ruha, a fehérnemű, amely fényesen, suhogva emelkedik és táncol a levegőben, maga az erkölcsi erő, amely az elvégzett munkán örvendezik és vidáman szétáradva ünnepli fáradságos vesződését és diadalát. És a néhány verssornak varázsa és bűvölete, a költészeté, amely mindig és mentül kevésbé várják, újrászületik az emberi kebelben.”¹⁴ Félreértés ez a néhány mégoly szép sor, mert hiszen nem „lelkendezve igyekszik a lépcsőn felfelé” az anya; ragaszkodás és lázadás kettőssége jelenik meg már a második szakaszban:

Én még őszinte ember voltam,
ordítottam, toporzékoltam.
Hagyja a dagadt ruhát másra,
Engem vigyen föl a padlásra. —

A gyermek anyjához ragaszkodik s látszólag ellene lázad is, valójában azonban a „dagadt ruha”, a mosás, a munka, azaz öntudatlanul is az ellen a világ ellen, amely elszakítja őt az anyától, mint ahogy — a következő versszak szerint — az anyját is tőle. A második versszak az anya néma beletörődése kifosztottságába: „Csak ment és teretgetett némán, / nem szidott, nem is nézett énrám.” A kétszeres árvaság s a kettős értelemben vett kifosztottság feszül végig a versen. Féja Géza írta a versről: „Újabb bizonyosság, hogy nagy költővel van dolgunk, aki nem ismer más megoldást, mint egyetemessé érlelni a fájdalmat, beiktatni a világ határtalan egyensúlyába, végső képekké érlelni a bennünk lihegő életet és leselkedő halált. A kisebb költők ebben az időben legfennebb világgá kiáltották fájdalmaikat, József Attila azonban világgá formálta. Édesanyjáról, a rég-halottról szól ez a vers s rajta túl: a proletáranyáról.”¹⁵ S ez utóbbi sem lényegtelen, ugyanis az anyáról s anyához írott verseket sorolva láttuk, hogy az anya — a proletáranya— jelképpé vált József Attila számára, jelképévé az őt körülvevő természeti és tárgyi világnak. Egy korai anyaversben írta: „Jó volna jegyet szerezni és elutazni Önmagunkhoz” (*József Attila*), mert az anyát idéző-teremtő versekben saját helyét is keresi a világban: a bizonyosságot, a fogódzót. Saj az anya ilyen módon a valóság elvesztésének, az ember számára elvesző természeti-tárgyi világnak a jelképévé is lesz. S József Attila nem törődik bele, éppen ezért nem törődhet bele az anya elvesztésébe, mert ezzel egyúttal saját kifosztottságába, az adott világ rendjéből következő kifosztottságába törődne bele. A *Mama* s az anyaversek egész sora világosan mutatja, hogy az anya emléke azért tér vissza újra és újra, mert az *anya sorsa, kifosztottsága megismétlődni látszik fiának sorsában*. József Attila ezt az azonosságot látja és láttatja: a „gyermek” ragaszkodásában és lázadásában a fel-

¹³ FÜST MILÁN: József Attiláról. Nyugat, 1935. márc. 242—4.

¹⁴ BENEDETTO CROCE: A költészet egy virágszála. Közli: az Újság, 1942. dec. 6., ld. még: Benedetto Croce József Attiláról. Közli: Ruzicska Pál. — Magyar Csillag, 1943. dec. 15.

¹⁵ FÉJA GÉZA: József Attila. — Híd, 1942. dec. 15. 8—9.

nőtt embernek a természeti-tárgyi világgal szembeni lázadása, az adott renddél szembeni lázadása nyer megfogalmazást. A *Mama* című versben is bármennyire gyermekinek tűnik az „őszinte ember” látásmódja, a gyermekinek látszó dac átértékelődik s világosan látható, hogy a vers nem más, mint a felnőtt látásmódjának a gyermekibe való visszavetítése. A felnőtt ember, a költő tudatosan fordul vissza múltjába, hogy tüzetesen, gondosan „újraélhesse”, újvizsgálhassa egész korábbi életét, hogy szorongásainak, félelmeinek megfelelje korai formáit. Ennek a folyamatnak a *Mamánál* is kézzelfoghatóbb magyarázatát adja az *Anyám*, melynek csíráit ott láthattuk már az *Anyám meghalt* és az *Anyám a mosásban gyászkoszorú* című versekben.

(„törött anyám”) Az *Anyám* című vers 1931-ben született, s fordulópontot jelentett az anyaversek sorában. A korai verescsírától éppen abban különbözik, ami jelentéstöbbletét adja. Ahogy Török Gábor írja: „A magányos proletáraszony portréja mögé a második veresszakban már társadalmi háttér vetül... A gyermeki szemlélet szintjén megfogalmazódik a társadalmi egyenlőtlenség”.¹⁶ A harmadik veresszakban itt is megpróbál szembenézni a lehetetlennel: magyarázatot keres, megkísérli rekonstruálni anyja halálát: „Anyám volt, apró, korán meghalt, / mert a mosónők korán hálnak,”. De a nézőpont itt más, mint a korai versekben vagy a *Mamában*. Itt — különösen a negyedik és ötödik veresszakban — a felnőtt szemléletében, keserűségében, iróniájában fogalmazódik meg a ragaszkodás és lázadás: „mert hegyvidéknek ott a szennyes!”. Az ötödik veresszak elején pedig hirtelen végeszakad az emlékezésnek, a költő kimerevíti az anya alakját: „Látom, megáll a vasalóval.”, s ebből nyilvánvalóvá lesz, hogy a lázadás már közvetetten sem az anyára vonatkozik, a következő sorokban már a legkevésbé sem gyermeki szemlélettel mondja ki ítéletét, általánosításait, azt, hogy miben látja kifosztottságának, az anyától való megfosztottságának okát:

*Törékeny termetét a tőke
megtörte, mindig keskenyebb lett —*

Az enjambement úgy osztja meg a versmondatot, hogy három szorosan összefüggő mondatrész kerül kiemelt helyzetbe: a sorkezdő jelző („törékeny”)¹⁷, a sorvégi alany („tőke”) s a szintén sorkezdő állítmány („megtörte”). Már a versmondattól jelzője és állítmánya is több jelentést hordoz magában, alapvetően az alany adja meg a két — egymásra „rimelő” — értelmezést. A „tőke” vonatkozik a mosónő munkájára, munkaeszközére s ugyanakkor a közgazdasági fogalomra, az adott világ rendjét meghatározó alapra, illetve valóságmozganatra: az érték többletre s a tőkések összességére is, amint azt a szakasz utolsó sorában a posztuláció irányultsága — „gondolatok meg, proletárok!” — meg is erősíti.

Fordulópontot jelent tehát az *Anyám*, de nemcsak a költő szemléletváltásának szempontjából, hanem alkotáslélektani szempontból is, azért is, mert az e versben teremtett anyakép meghatározó szerepet kap a későbbi versekben, visszatér a maga teljességében s nyomelemeiben is. Az anya jelképévé lesz a költő kifosztottság-tudata mellett egy jellegzetesen XX. századi életérzésnek, korélménynek: a *csonkaság- és törtségérzetnek*, amely a magyar irodalomban is korán, már Komjáthy, Reviczky, Kiss József költészetében jelentkezett s relevánssá Ady verseiben vált.¹⁸ „Mindem

¹⁶ TÖRÖK GÁBOR: A líra logika. (József Attila költői nyelve). Magvető-Tiszatáj, 1968. 173—4.

¹⁷ Fontosságára Szentkuthy Miklós utalt először. — Vö. SZENTKUTHY MIKLÓS: József Attila. = Válasz, 1947. dec. 12. sz. 528—36.; — Figyelmemet e kérdésre SZŐKE GYÖRGY 1972. évi egyetemi előadásai hívták fel.

¹⁸ Ennek az életérzésnek a jelentkezéséről ld. többek között: SZABOLCSI MIKLÓS: Fiatal életek indulója. Akadémiai, 1963. 510—26., TAMÁS ATTILA: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól

Egész eltörött.” — így szakadt ki Adyból a felismerés a *Kocsi-út az éjszakában* című versében 1908-ban már és sejtései valósággá váltak, mintegy tárgyiasultak a háborús a forradalmak idején.¹⁹ József Attila költészetében is ott találjuk a fragmentalitás, a széttörtség képzetét, de úgy, hogy az *Anyám* című verstől kezdve ha csak felvillan is e törtség és megtörtség képzete, személyessé válik, mert öntörvényszerűen megjelenik az anya alakja is. Együtt jelenik meg a „tőke” és a „törtség” például a *Munkások* soraiban is: „kis búvó országokra rálehel / a tátott tőke sárga szája” — írja, majd rettenetét s a való világ disszonanciáit megfogalmazva az eddig csak az anyáról szólva kimondott törtség- és megtörtségképzetet egy egész osztályra vonatkoztatva ismétli meg: „Így élünk mi. Horkolva alszunk s történ / egymás hátán, mint odvas farakás”. Hasonlóképpen jelenik meg a törtségképzet az *Invokáció*ban is: „Tekints körül e tört síkon, melyre kövér falkában / épp betör a homály.” Azonban a törtségképzet kettős formájában („törékeny”, „megtörte”) csak az anyát idéző költeményekben jelenik meg. Az *Emberiség*ben például így tér vissza az anyakép:

Óh emberiség, kit törött anyám
szerven szaporított és nem értett!
Nem rettenek születni újra érted,
te két milliárd párosult magány!

De visszatér az *Anyám* című vers „törékeny” jelzője az eredeti formájában is: „Törékeny falvak recsennek össze, / mint tócsán gyöngé jég” — írja *A város peremén* című versében. De hol itt az anya? — kérdezhetné bárki. Nos, a falu már korábban is a törtség, a széthullás jegyeit hordozó világgént szerepelt József Attila költészetében. A *Határ* című versben is így van jelen: „új korunk vénjei... elhagyták az omladó falut”. Ha közvetlen módon nem is jelenik meg az anya sem *A város peremén*, sem a *Határ* című versben, ott van mégis, mert egy másik versben — a *Levegőt!* címűben — a „törékeny” jelző segítségével alkotott jelzős szerkezet verbálisan is megidézi. A jezőnek az akusztikailag ható, de fogalmi többletjelentését a *Levegőt!* című vers egyértelműen mutatja:

És az országban a törékeny falvak
— anyám ott született —
az eleven jog fájáról lehulltak,
mint itt e levelek
s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomorát jelentse
s elporlik, szétpereg.

A „törékeny” jelző elsődlegesen ugyan a „falvak”-ra vonatkozik, de közvetve az anya alakját is megidézi, hogy azután metaforikusan már mindkettőre: a „falvak”-ra s az anyára vonatkozhatson, értelmeződjön a törékenységre, a törtség. A metafora továbbépítésével: a falevél-hasonlattal többszörös áttételeket teremt a költő úgy, hogy a versszak végi igék — „elporlik”, „szétpereg” — keserűségükkel, lemondásukkal vonatkoznak immáron a falvakra, a falevelekre s az anyára egyaránt. A lehulló falevelek ősz

József Attiláig. Akadémiai, 1964. 58—67., C. M. BOWRA: Az alkotó kísérlet. Európa, 1970. 210—224., EGRY PÉTER: Álom, látomás, valóság. Gondolat, 1969. 38—49., NÉMETH G. BÉLA: A magyar századvég szakaszai. Mű és személyiség. Magvető, 1970. 453—66., SÖNI PÁL: Avantgarde-sugárzás. (Modern törekvések a romániai magyar irodalomban). Kritérium, 1973. 228—250.

¹⁹ Vö. SZIGETI LAJOS: Egy Ady-vers értelmezéséhez. (Kocsi-út az éjszakában). Acta Hist. Litt. Hung. Tom. XV. 123—45.

intonáló képzetében a pozitív értékrendet képviselő falvakat félti a költő a pusztulástól ugyanakkor, amikor egyúttal e számára értékes világ pusztulásának jelképeként az anya halálát is megidézik az igék. A következő versszakban pedig újra magyarázatát, okát adja e képzeteknek az adott „rend” tagadásában: „Óh, én nem így képzeltem a rendet. / Lelkem nem ily honos.” A *Levegőt!* című vers anyaidézéséhez hasonlóan bukkan föl az anya alakja egy másik versében, a *Mint a mezőn* címűben is, ahol a gyermek rettenetét, félelmeit feloldó otthon s véle az anya hiányát fájlalja:

Mint a mezőn a kisiút, ha
eléri a vihar
s *nincs tanya, anya*, hova futna,
kapkodott lábaival

— írja a versben s látható, hogy a tanya szó akusztikai (a „tanya” szóban benne rejlik az „anya”) és fogalmi hatására idéződik újra verbálisan is az anya alakja.

József Attila anyát idéző-teremtő versei, akár anya és gyermek viszonyának diszharmonikussá válásáról vallanak, akár pedig az anya elvesztését fájlalják, mindenképpen általánosabb jelentést kapnak. A „renddel”, az adott világgal szembeni lázadását, aránytalanság-képzeteit transzponálja az anya elvesztésébe, mint élménybe. A mama éppen ezért „mindig eszébe jut, ő az, akire hivatkozik, akitől még segítségre vár, és aki segíthetne neki, ha a Mama való lenne. Ám a mamát ő teremtette magának, mert kellett neki az a lény, melyből szeretet és segítség árad felé.”²⁰ A mamát valóban ő teremtette magának, mert aránytalanság-képzeteinek megfogalmazásakor ott munkált benne az azokkal való szembeszegülés is, azaz feladatának érezte a harmonia világának megteremtését, az arányosság helyreállítását. *Az aránytalanság, az anya elvesztése helyébe az arányos, harmonikus világot: az anya visszanyerését, az anya megteremtését helyezi.* Ezért tér vissza lépten-nyomon az anya alakja, ezért bukkan elő szerelmes verseiben is. Ezért mondhatta Szentkuthy Miklós is, hogy József Attila „a szerelemben anya-szomjas gyermek lett”.²¹ S igazat adhatunk neki abban is, hogy ezt éppen az *Óda* című verset értelmezve jegyezte meg.

(*Óda*) Az *Óda* szerelmi vallomása is többszörösen utal az anyára. „Szeretlek, mint anyját a gyermek” — írja a költő, s itt, kivételesen — épp az érzelem intenzitásából fakadóan is nem a várható „vernek” rímválasz következik, hanem — bár csak egy fonéma-különbséggel — így hangzik a következő sor: „mint mélyüket a hallgatótag vernek”. Az anya azonban a versnek már korábbi szakaszaiban is megjelenik:

Itt ülök csillámló sziklafalon.
Az ifjú nyár
könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege, száll.

Az enjambement kimerevíti, megállítja egy pillanatra a jelzőt s az, e pillanatra főnevesül — utalva szeretőre és anyára egyaránt, majd újra mozgásba jön a versmondattal a főnévből melléknév, a „vacsora” jelzője lesz, de mint ilyen — a „kedves vacsora melege” — is vonatkozhat az anyára a biztonságot adó meghittséggel, otthonossággal. A következő sorok még közelebb visznek ehhez a lehetséges értelmezéshez. Hogy műltrautalásról van szó, azt bizonyítja az „idesereglik, ami tovatúnt”-sor, amely valóban „elmúlt események újból jelenné varázslása a képzelet által”.²² Tamás At-

²⁰ SÁRKÖZY PÉTER: Kései sirató. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1971. 6. sz. 716.

²¹ SZENTKUTHY MIKLÓS: ih.

²² TAMÁS ATTILA: A költői műalkotás fő sajátosságai. Akadémiai, Bp., 1972. 262.

tila részletesen bizonyítja a kompozicionális elemek belső logikáját és összekapcsoltságát: azt, hogy a biológosztikus negyedik rész milyen asszociációs kapcsolatban áll az első résszel. Bizonyítja, hogy „a »lombos tündöd cserjéi« kép voltaképpen egy vers-eleji motívumbokornak a pendantja: az első rész szavai szerint »a törékeny lombok alatt látom előrebicenni hajad...«, »homlokod fényét villantja minden levél«, tehát képzelete a közvetlenül látott, ill. láttatott lombos fák eleven zöldjébe vetíti a kedves alakot, a középső részben viszont kedvesének »elsődlegesen képzelt« alakjában, az ő testében jelenik meg »másodlagosan képzelt«, belelátott elemként a lombok susogó mozgása. A bevezető részből idézett sorok folytatása készít elő — bár távolból — a biológosztikus szemléleti jellegre is: »látom... megrezzeni lány emlőidet«.”²³ E bizonyítási sorral egyetértünk, csupán azt tennénk hozzá, hogy a versen, ha elsődlegesen a szerető vonul is végig „képzelt” vagy testi mivoltában, közvetve az anya is mindig ott van e sorokban. Ha az első sorok meghittség-, melegségigénye nem győz is meg, „az eleven fák zöldjében” megjelent kedves alakja mögött már egyértelműbben tudhatjuk ott az anya alakját is:

És a *törékeny* lombok alatt
látom előrebicenni hajad,
megrezzeni *lány emlőidet*

A „törékeny” jelző anyát idéző szereppel rendelkezik József Attila költészetében s itt is fölsejlik az anya alakja a szeretőé mögött. Mi sem bizonyíthatja ezt jobban, mint hogy a női mell számos szinonímája közül a leginkább anyára emlékeztető „lány emlőidet” választja a költő.

De az *Ódá*-éhoz hasonló módon felidézi a költő a „törékeny” jelzőt s vele az anyát a *Flóra*-ban is, akkor tehát, amikor e felszabadító szerelem íratja vele a verset. „Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!” — írja s már a „félve-ocsúdva” határozószóban is benne van a jellemző ambivalencia, az, hogy Flórát is úgy félti, mint a mamát: nem akarja elveszíteni s a következő sorban a gyász is utal az anyára: „E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szívemről / mint sebről a kötést, te leoldtad — újra bizsergek.” Az anya halálának kínzó emlékétől csak e tisztító szerelem szabadíthatja meg, az, ha Flóra „pótolni” tudja a mamát. Ebben bízik gyermeki hittel a költő, amikor Flórára vonatkozóan is leírja az „állandó jelzőt”:

Szól örökös neved árja, *törékeny bájú* verőfény,
és beleborzongok, látván, hogy nélkülöd éltem.

Hogy a Flóra-versek is odasorolhatók az anyát idéző versek közé, azt az *Én, ki emberként...* című versnek a csak a gépiraton áthúzott eredeti harmadik versszaka is bizonyítja:

Mint ha eltévedt gyermek volnék,
ki sokat sirdogált magában,
de nagyot dobban a szive hirtelen:
eszébe jut, hogy hol lakik,
.....
lélkemnek anyja
mint vasúti sínekre hullt sugár,
fogalmaimon úgy szalad át arcod világossága

²³ Uo. 261.

Anya és nő ilyen összekapcsolódása, egymást felidézése mindenképpen indokolt József Attila költészetében. Elsősorban is azért, mert aránytalanság-képzeteivel, mágnósság-tudatával az anyát és a nőt (szerelmét) tudja és akarja szembeállítani. Az anya és a nő — mindketten az életet jelentik a költő számára, a harmóniát, az arányosság igényét-lehetőségét. Másrészt indokolt összekapcsoltságuk az ellenkező végletben is: szeretetlenségét, elhagyatottságát, kifosztottságát és az ebből fakadó fájdalomt is az anyával és a nővel szemben érzi igazán, bennük tudja e képzetek legadekvátabb jelképét megtalálni.

Ez a kettősség is végigvonul egész költészetének anyaversein és szerelmes versein. Már a Vágó Mártának írott versekben is láttuk ezt s rálel a költő az azonosításra az *Ódát* követően írott versekben is. A gyermek félelme, szorongása együtt jelenik meg a szeretetigénnyel a szerelemért kiáltó sorokban, s ugyanezek a sorok ki nem mondva is az anya szót asszociáltatják, az anyaversekre emlékeztetnek:

Jaj, szeressetek szilajon,
hessentsétek el nagy bajom!
.....
szeress: ne legyek rossz nagyon —
félek a büntetéstől.

(Kialtozás)

Implicit módon ugyan, de benne van a tárgyatlan bűn képzetében az anyának, az anya szeretetének a követelése a *Ki-be ugrál* következő soraiban is: „Mit vétettem én, / hogy nem felelnek, akárhogyan intek, / hogy nem szeret, ki jog szerint enyém.” De ott találjuk az azonosítást az *Elmaradt ölelés* kezdősoraiban is:

Úgy vártalak, mint a vacsorát este
ha feküdtem s anyám még odajárt.

Gondoljunk csak vissza az *Óda* hasonlatára: „...mint egy kedves vacsora melege, száll”! Hogy anya és szerető azonosítása, egymást idézése erős befolyás alatt tartja a versteremtés logikáját, azt fokozottan mutatja e két sor egy korábbi variánsa:²⁴

Úgy vártalak, mint anyámat este,
ha lefeküdtem s ő még odajárt.

A *Ha nem szorítsz* című versének sorai pedig mintha csak a *Ki-be ugrál* követelését ismételnék meg anyára-utalásukkal is:

Ha nem szorítsz úgy kebeledbe,
mint egyetlen tulajdonod,
engem, míg álmodol nevetve,
szétkapkodnak a tolvajok
s majd sírva dőlsz a kerevetre:
mily árva s mily bolond vagyok!

Ugyanez a kitaszítottság-érzet fogalmazódik meg a *Nagyon fáj* vádjában is:

És lásd, akadt
nő, ki érti e szavakat,
de mégis ellökött magától.

²⁴ V6. JAÖM. II. 433.

Nincsen helyem
így, élők közt. Zúg a fejem,
gondom s fájdalommam kicifrázva;

mint a gyerek
kezében a csörgő csereg,
ha magára hagyottan rázza.

A nővel szemben is, akárcsak az anyával szemben — szeretetlenségét, árvaságát panaszolja fel. Ez erősödik föl a kezelőorvosához, Gyömrői Edítchez írott versekben. „Az Edit-szerelem... ijesztően felnagyítja vágyainak ellentmondásait. Már nem kéri, hanem követeli az anyás gyöngédséget, görcsösen, kétségbeesetten kapaszkodik. Gyűlöli az orvosnőt, mert megtagadja magát tőle, de gyűlöli a saját kívánságát is. Gyűlöli, hogy gyerekként koldulja a símogató gügyögést, amikor felnőtt társ akar lenni.”²⁵ Mint például *Gyermekké tettél* című versében is:

Gyermekké tettél. Hiába növesztett
harminc csikorgó télen át a kín.
Nem tudok járni s nem ülhetek veszteg.
Hozzád vonszolnak, kötnek tagjaim.

Egészen konkrét anyautalásokkal találjuk magunkat szembe: „Etesz, nézd — éhezem” — mondja a költő, szinte a gyermek hangján. S aztán a felnőtt szólal meg: „Hiányod átjár, mint huzat a házon.” Az ötödik versszakban pedig sajátos magyarázatát adja annak, hogyan jut el az anyától a nőig, szerelméig. A verés-élmény idéződik újra:

Anyám kivert — a küszöbön feküdtem —
magamba bújtam volna, nem lehet —
alattam kő és üresség fölöttem.
Óh, hogy alhatnék! Nálad zörgetek.

De az átkozódó, a szerelem hiányában, fájdalommal vádoló *Aki szeretni gyáva vagy* soraiban is felsejlik újra az anya alakja:

Te rongy, aki szeretni gyáva vagy,
.....
fordított ringyó, ki a kötelesség
aranyát gyűjtöd élő nap alatt:
a gyermek rimánkodhat, hogy szeressék,
én nem tehetem: elpusztítalak.

(*Kései sirató*) Az anyaversek között a *Kései sirató* a kulcsvers s nemcsak azért, mert összefoglalja, szintetizálja a felsorolt motívumokat és képzeteket, hanem sokkal inkább azért is, mert a vers *kompozíciója megismételni látszik az anyamotívum József Attila-i megfogalmazásainak teljes történetét* s abban a sorrendben, ahogy az életmű különböző szakaszaiban váltják egymást a megközelítések. Az anyamotívumot genezisében fedezhetjük fel újra a *Kései sirató*ban.²⁶ A verskezdés — akár a korai verscsírák — az anya hiányát s az abból fakadó válságot, szüntelen szenvedést intonálja: „Harminchat fokos lázban égek mindig / s te nem ápolsz anyám.” E sorok is azt vetik az anya szemére, amit a *Mamában* is fájalt a költő, hogy anyja megtagadja magát

²⁵ LEVENDEL JÚLIA—HORGAS BÉLA: A szellem és a szerelem. (József Attila világképe). Gondolat, 1970. 46.

tőle. A következő két sor a maga múltidejűségével s egy bonyolult költői hasonlat segítségével az okot jelöli meg rendkívül tárgyilagosan:

Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik,
kinyújtóztál a halál oldalán.

Ez sem más, mint a motívum történetének második fázisa. Egy újabb sikertelen kísérlet: nem tudja itt sem — ahogy az *Anyámban* sem sikerült — rekonstruálni az anya halálát. De a halál pusztája ténye mellett e két sor utal egy félelmetes csalásra s így több is ez, mint az *Anyám*, mert itt a nyilvánvaló erotikus utalás szerint vádolja a költő anyját s azt is, akivel — szeretőjeként — megcsalta őt, vádolja a halált. A hasonlat erotikus vonásai még élesebben fogalmazódnak még a korábbi változatokban. A vers későbbi vádaskodását-káromlását előlegező sor minden változatban azzal vádolja az anyját, hogy könnyű prédája, szeretője volt a halálnak. Az elsőként megfogalmazott változat a legélesebb: „Mint utolsó ringyó, ha odaintik”, s aztán fokozatosan finomodik. „Mint senki lánya” — hangzott a következő s a későbbi: „Mint kitalált lány”, hogy megszülessen a végső, amely bár kevésbé kegyetlen, mégis leginkább emlékeztet az első variánsra. E félelmetes metafora minden megfogalmazásában az anya hiányát s vele a korábbi lázadás attitűdjét tudatosítja, mint ahogy a következő sorok a költő anyjához való mégis-ragaszkodásáról vallanak, visszaulva a korábbi versek lázadás-ragaszkodás kettőssége szerinti meghatározottságára:

Lágy őszi tájból és sok kedves nőből
próbállak összeállítani téged,
de nem futja, már látom, az időből,
a tömény tűz eléget.

Felidézni, megidézni a mamát már nem lehet, vallja be a költő, hiszen — a kései versek tanúsága szerint — ő maga is kihullt a világból. E sorok újabb kísérlet bizonyítékai s visszautalnak a korábbi versekre, az állandó jelzőkre — „törékeny”, „törött”, — mert a mamát csak újrateremteni lehet: töröttségéből, széttörtségéből összeállítani. Az anya és fia személyes sorsának is sommája e sor: „Nagyon szerettem az anyámat, mindennél jobban, és még ez a szerelem, amely hozzád köt, még az sem tudja kissebbíteni anyám sorsát.”²⁷ — vallotta élettársának, Szántó Juditnak.²⁷ S ahogy a szerelemben sem talált megnyugvásra, az anyát sem sikerülhet összeállítani. Így fogalmaz lírájában is, amikor majd a Judit-szerelem visszavonhatatlan befejezését rezonálják sorai: „Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk, ha már szétesett” (*Judit*). Korábbi kísérleteit sűríti a *Kései sirató*: „Lágy őszi tájból és sok kedves nőből” — íme, az anyaversek József Attila-i összefoglalása: „miből s kiből próbálta összeállítani a mamát. Az ős („őszi tájból”) — mint láttuk — mindig az anyára emlékeztet. „Az őszi eső szürke kontya” (*Anyá*) szinte visszhangozta a *Mama* sorait: „szürke haja lebben az égen”. A *Kései sirató*ban jelzővel is bővül az ős. S hogy miért lágy? József Attila költészete magyarázatot ad erre is. Zappe László hívta fel a figyelmet a két meghatározó minőség: lágyság és keménység együttesére.²⁸ Megállapította, hogy József Attila verseiben a lágyság: a jóság, naivitás, melegség, együttérzés; a keménység pedig a kegyetlenség, részvétlenség, objektivitás érzelmi tartalmait hór-

²⁶ Vö. SZIGETI LAJOS: Anyás költő lett. Egy József Attila-motívum „történetéhez”. Tiszatáj, 1980. 4. 48—58.

²⁷ SZÁNTÓ JUDIT: Emlékeimből. József Attila emlékkönyv. 343.

²⁸ ZAPPE LÁSZLÓ: A szemlélettől a világnézetig. József Attila költészetének fordulópontja. — Irodalomtörténet, 1970. 870—84.

dozza magában. A *Tiszazug* befejezését vizsgálva írja, hogy ott már „a diszharmonia egyetlen mondatba sűrítve, a valóság kétségbeejtő voltának adekvát kifejezésévé válik. Itt jut el a költő ahhoz a szintézishez, amelyet úgy fogalmazhatunk, hogy a valóság keménynek, könyörtelennek bizonyult, de a magatartásnak, amikor ehhez alkalmazkodik, meg kell őriznie a lány emberség követelményét, a részvétet...”²⁹ S ehhez csak annyit tennénk hozzá, hogy a *Tiszazug* befejezésében is ott van az anya e lágyságban: „És *lány* a tanya, langy az ól. / Csillagra akasztott homály! / Kemény a menny. A gally alól / bicegő cinke sirdogál.” A „lány a tanya” kijelentésben ott érezzük az otthon, az anya melegségét is. Gondoljunk csak arra, hogy tér vissza e képzet a *Mint a mezőn* soraiban, hogyan idéződik a tanya mellé az anya is a vihar elől menedéket kereső kisfiúban: „s nincs tanya, anya, hova futna”! A *Kései sirató* „lány őszi táj”-a így sűríti magába az anyát összeállítani akaró kísérletek egyik típusát. A másikat így fogalmazza meg a költő: „és sok kedves nőből”, s ebben benne jelennek a *Kései sirató* előtt írt, de az azt követően született versek is.

Már láttuk, hogyan elevenedett meg az anya alakja a *Gyereksírásban* s később az *Ódában* is. Ott éreztük az *Óda* múltidézésében s jelzős szerkezeteiben, a „Törékeny lombok”-ban, a „lány emléid”-ben s a ragaszkodás-lázadás kettősségét sugalló „édes mostohá”-ban is. Értelmezésünk szerint a *Kései sirató* „kedves nője” és az *Óda* „kedves szép alakja” is lehet egy és ugyanaz, hiszen az *Óda* sorai is vonatkozhatnak a nőre s az anyára egyaránt: „Elmémbé belemartalak, ...lényed ott minden lényegét kitölt”. Váratlanul kerül oda az anyát idéző szó, a „kedves”, hasonlatelemként az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak* befejező részébe is: „Már karcsú idomaira / pongyolát ölt a lég. / Az alkony a felhőn fészű... / ülünk együtt, mint *kedves* és fia...”³⁰ S anya és nő ugyanilyen azonosítása figyelhető meg a *Judit*-ban is: „meg mikor, *kedves*, nem öleltelek”. S jellemző az is, hogy a *Judit* éppen ezzel a sorral kezdődik: „Fosztja az *ősz* a fákat, hűvösödik már”. Az *ősz* — mint láttuk — már önmagában is anyaidéző motívum, a „fosztja” ige pedig még erőteljesebb hangsúlyt ad a kapcsolatnak: visszaütal a *Kései sirató*-ra, az anya „összeállítani”-akarásának hiába- valóságára. A *Kései sirató* ezért idézi fel újra és újra a ragaszkodást és lázadást a család-csalódás bevallani nem tudásának és mégis bevallásának villódzásában, amikor az első versszak végén a láztalan lázra („harminchat fokos lázban”) is hivatkozva visszaütalva ezt írja: „a tömény tűz eléget”.

A második versszak az anyához való mégis-ragaszkodás bizonyításának jegyében hangzik. A költő az önvád alól akarja felmenteni magát. A szakaszt jellemző epikusság, tárgyilagosság hivatott hitelesíteni a szándékot, a költő segítőkészségét. Ezért a múltidő is: már nem az anya halálát próbálja megérteni a költő, hanem azt mondja el, hogy ő mit tett azalatt, míg anyja haldoklott. Segíteni akarását „meséli el” szinte gyermeki őszinteséggel és „konok”-sággal. Éppen e sorok őszinteségére hivatkozott Ignotus Pál is, amikor József Attila költészetének a korban szokatlan tárgyszerűségét bizonyította. „Hogy hazugság szép lehet — írja —, ezt egyszerűen nem hitte el. Dogmatikusan ragaszkodott a való tényhez — egészen addig a fokig, ahol a tények látszata is megszűnik, s kezdődik a sejtelem... Kóklernak tartotta az olyan költőt, ki a kedvesét a hangulat vagy a rím kedvéért szökének dalolja, holott a valóságban barna. Ő, bármilyen vadul száguldott képzelete, úgy ragaszkodott a valóság minden porcikájához, mint a leltári tárgyhoz, melyről fejvesztés terhe mellett kell számotadnia. Ha életírói azt olvassák versében, hogy édesanyjának a háború vége felé csirkét szerzett, de mire elvitte neki, holtan találta őt, akkor fogadják el nyugodtan a leghitelesebb adatnak. Ha valahol azt írja, hogy hazafelé menet nézte a jázmi-

²⁹ Uo. 873.

³⁰ ERTE TAMÁS ATTILA hívta fel a figyelmemet hozzám írt levelében.

nokat, akkor mérget vehetnek rá, hogy nem orgonák voltak. Nem lényeges? Lényeges, hogy ő lényegesnek érezte. Hogy minden lényegessé fokozódott fel, amihez hozzányúlt.”³¹ Különösen érvényes ez a *Kései sirató* olvasatára. A második szakasz — amelyre Ignotus is utalt — éppen a tárgyilagosságnak és az őszinteségnek köszönheti hitelét. A költő ezzel önmagát igyekszik fölloldozni, hogy majd végül a bűnös, a vádlott ne ő, hanem az anya legyen:

A vonatetőn hasaltam keresztben,
hoztam krumplit; a zsákban köles volt már;
neked, én konok, csirkét is szereztem
s te már seholve voltál.

Az utolsó mondat már vád: mintha azt mondaná már ezzel is, hogy becsapta a mama a költőt, nem várta meg. Ez a sor ragadja ki a verset a tárgyilagosságból,³² s kezdi meg a vádak egész sorozatát. Ragaszkodást hangsúlyozó emlékezések és lázadáscsalódást tanúsító vádak, kérések és szidalmak váltják egymást a következő szakaszokban, de mindenütt a vád hangja erősebb. S ahogy halmozza egymásra a költő vádjait, azok mind erélyesebbek, kegyetlenebbek. Ha csak jelzőit nézzük is: „csalárd”, „hazug” — mondja a harmadik szakasz, „haszontalan vagy” — fokozza ezt a negyedik, s az ötödikben: „szélmámos vagy”, végül a felkiáltójeles „Cigány vagy!” zárja e sort. E három szakaszt azonban nemcsak ez köti össze, hanem az is, hogy mindegyikük a második szakaszra utal vissza. Míg a második szakaszban a költő szeretete és keserősége abban jelenik meg, hogyan próbált anyjának élelmet szerezni s elkésett vele, addig a következő három szakaszban ennek fordítottját látjuk: a ragaszkodás és csalódás abban sűrítődik, hogyan táplálta, etette, becézte gyermekét s hogyan tagadta meg halálával ugyanazt az anyát:

Tőlem elvetted, kukacoknak adtad
édes emlőd s magad

— írja a harmadik szakaszban, a távoli múlthoz fordulva, egészen a csecsemő képze-
teig nyúlva vissza, hogy azután gyermekönmagát idézze meg:

Levesem hűtötted, fűjtad, kavartad,
mondtad: Egyél, nekem nősz nagyra, szentem!

A halált táplálja most gyermeke helyett az anya („kukacoknak adtad ...magad”), s a szakasz végén ugyanennek a fordítottjával találkozunk, a költő hiába szerzett élelmet, anyját helyette a halál, az őt befogadó föld „táplálja”:

Most zsiros nyirkot kóstol üres ajkad —
félrevezettél engem.

Ugyanez mint a csalódás oka s méginkább mint a vád alapja fogalmazódott meg a korábbi változatban: „Most hideg nyirkot kóstol üres ajkad — / rútul becsaptál engem, / mama, becsaptál engem”. A következő, a negyedik szakasz hirtelen felcsat-
tató kiáltása és múltba vezető, számonkérő kérdése a végsőkéig fokozza a fentebb
jelzett képzetet:

Ettelek volna meg! ... Te vacsorádat
hoztad el — kértem én?

³¹ IGNOTUS PÁL: Költő és a halál. — Szép Szó, 1938. jan.-febr. 58—67.

³² VÖ. SÁRKÖZY PÉTER: ih. 716.

Itt lett a „kései sirató” — ahogy Túróczi-Trostler nevezte — „elképesztően merész anyai panasz”.³³ E két sor egyértelmű utalás az *Anyámra* („Kis lábaskában hazahozta / kegyelmeséktől vacsoráját”), s ugyanakkor félelmetes megfogalmazása a ragaszkodásnak: „Ettelek volna meg!”, hiszen így csak az övé lehetett volna a mama. Ugyanezt a gondolatot ott találjuk a *Jelenet egy büntetőszéki tárgyalás irataiból* című töredékében is, amelyben a bűnös a költő, akinek „bűne íze” a Vádló szerint „fogai s ínye között bújkál”. A Vádlott anyját hívná tanúnak, de a Vádló hajthatatlan s így olvassa rá bűneit:

Ím anyját falta föl magzatja
mohón s vonítva e cseléd.
Két kézzel tépte emlejét,
ahogy most önmagát szaggatja.

S végül a Bíró mondja ki a rideg tényeket s teszi fel a végső kérdést is:

Anyád meghalt tizenhat éve
— ezt meg kell állapítani —
le vannak rágva csontjai
és szülőhúsa meg van éve.
Igaz-e hát, hogy őbelőle
táplálkoztál, te hajdani
elődsi kisdéd. Majd ami

— s itt vége szakad a töredéknek. A „tizenhat éve” időmegjelölésből világosan látszik, hogy a két mű azonos időben születhetett. A *Kései sirató* utolsó szakaszának első sorai is így hangzottak a gépirásos változat szerint: „Világosodik lassacskán az elmém. Tizenhat éve már.” 1936-ban írta meg József Attila a *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című naplóját is s abban is ott lelhetők büntudatának nyomai: „az emberek ... / úgy lettek volna velem, / mint én a mamával, / amikor a klinikán feküdt csontig lesóványodva / nem ettem meg az ételt, ami / ott volt kihűlve az / éjjeli szekrényén / ... talán ettem belőle mégis és / azért köpködök / ... ettem vagy azt —”.

A *Kései sirató* negyedik versszaka is visszautal az *Anyámra*, de nemcsak az „Ettelek volna meg!” szinte embertelen ragaszkodásával, hanem azzal is, hogy e szakaszban kapja meg végső értelmezését a mama törekenysége. 1931-ben írta le a költő: „Törekeny természetét a töke megtörte”, s most, amikor épp azzal vádolja anyját, amit adott neki, amit vállalt érte, ugyanezt az anyaversekben hosszan kísértő gondolatot ismétli meg: „Mért görbítetted mosásnak a hátad?” S az ugyancsak kérdésben megfogalmazott válasz — egyúttal a vádakot összefogó újabb vád — logikus, félelmetes: „Hogy egyengessd egy láda fenekén?” Talán nincs is tragikusabb sora az anyaverseknek: íme, az anya törekenységét-töröttségét a halál, a koporsó oldja fel. Ahogy az anyaversekben olyan gyakran feltűnt, megjelenik itt is a verés motívuma. De most, ez egyszer, mintegy talán éppen az előbbi vádakot ellensúlyozva, nem panaszként, nem vádként, hanem szelíden, vágyként: „Lásd, örülnék, ha megverné mégegyszer!” A megalázkodó, kérő szelídség azonban csupán egy pillanatnyi, mert a költőben mégis erősebb az érzés, hogy becsapták: „Boldoggá tenne most, mert visszavágnék: / haszontalan vagy! Nem-lenni igyekszel / s mindent elrontsz, te árnyék!” A becsapottság fájdalmas érzése kap hangot a következő szakasz vádjában is, amely részben az anyaversek egyik típusára, részben a *Kései sirató* korábbi szakaszaira is hivatkozik: „Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő, / ki csal és hiteget”. Az okot, a ma-

³³ TÚRÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Attila József: Nagyon faj. — Pester Lloyd, 1937. febr. 7.

gyarázatot e vádra a következő sor adja meg, amelyben a költő újra önmagára is utal: „Suttyomban elhagytad szerelmeidből / jajongva szült, eleven hitedet.” A következő sorok, melyekből — Vatai László szavaival — „rettenetes diszharmonia csattan ki, az anyja szerelmén való csüggedése”,³⁴ egyúttal a vers vádjainak teljes sorát látszanak összefoglalni:

Cigány vagy! Amit adtál hizelegve,
mind visszaloptad az utolsó órán!
A gyereknek kél káromkodni kedve —
nem hallod, mama? Szólj rám!

A szakasz utolsó sorában megfogalmazott kérdéssel és a gyermekien könyörgő, felnőttségére követelő felszólítással kezdődik meg a tünődés után az eszmélés folyamata, hogy elvezessen a valóságra ébredéshez, a kegyetlen-kétségbeesett felismeréshez: az ember, a költő kérlelhetetlenül magára maradt. A reménytelen magány bevallása, józan megállapítása vonja maga után a kegyetlen igazság, a végső felismerés kimondásának kényszerét:

Világosodik lassacskán az elmém,
a legenda oda.

A mamát, ezt a mamát a költő teremtette s most keserű fájdalommal kénytelen bevallani, hogy nem sikerült, rádöbben, hogy hiába volt a szándék: „próbállak összeállítani”. S az anyaversekbe sűrített hiánytudat, ragaszkodás és lázadás, csalás és csalódás, aránytalanság-képzetek összegzésévé lesz a felismerést követő utolsó hat sor. A vonatkozó névmások is jelzik, hogy itt — önmagára mutatva — a költő éli át a tragédiát, az ő sorsa-gondja a fontosabb. A *Kései sirató* így lesz számadásvers, a költő számadása immár önmagáról — a kései versekre általában is jellemző módon —, számvetése önmagával:

A gyermek, aki csügg anyja szerelmén,
észreveszi, hogy milyen ostoba.
Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.

Mintha csak az 1936 végén írt *Kész a leltár* sorait előlegezné: „Akárhogy lesz, immár kész a leltár. / Éltem — és ebbe más is belehalt már.” S nem véletlen, hogy a *Kész a leltár* már a teljes magára maradottságot sugallja. Ugyanezért kénytelen átalakítani a *Tebenned bíztunk* kezdetű zsoltárt, nincs már számára isten-apa, s nincs anya sem, a „legenda oda”. Ezért kezdi így a verset: „Magamban bíztam eleitől fogva — / ha semmije sincs, nem is kerül sokba / ez az embernek.” A végleges szövegben egyáltalán nem szerepel az anya, az eredeti változatban is csak így, kimérten, józanul: „Anyám világot hagyott rám, nem házat / s az egy világhoz én szereztem százat.” A valóságos anyát nem láthatta holtában, nem temethette el. Elvesztette s eltemette azonban magában az általa teremtett, összeállítani próbált anyát, mert bár — mint láttuk is néhány példában — visszatér még hozzá a *Kései siratót* követően is, már másként: csak a „legenda oda” kétségbeesett felismerésének tudatában.

(*Születésnapi versek és anyaversek*) Hogy az 1937-ben írt költeményekben már másként tér vissza az anya alakja, arra bizonyítékot jelenthetnek születésnapi versei.

³⁴ VATAI LÁSZLÓ: Szabadság és kultúra. — Magyar Élet, 1944. máj. 1—9.

Péter László figyelt fel először a költőnek arra a fiatalkori szokására, hogy verset írt születésnapjára.³⁵ Lássuk röviden, milyen verseket írt egy-egy esztendő áprilisában s közülük melyek a születésnapj vallomásversek, s melyek azok, amelyek egyúttal anyaversnek is tekinthetők.³⁶ 1921-ben több költeményt is ír áprilisban a költő: 10-én a *Hozzá!*, 11-én egyszerre három: az *Amióta*, *A Halálról*, és a *Csókolj, csókolj* című verseket. Kamaszosan panaszkodó, csökkérő, szerelemvágyó versek ezek, képzetkincsük még szegényes s egyik sem igazi születésnapj verse; azt egy nappal később írja meg *Szeretném, ha vadalmafa lennék* címmel. Örömvágyó vers ez, a jóság, szelídség, harmónia óhaja sugárzik minden sorából: „S ha csakugyan vadalmafa lennék, / Volna öröm a földön és / Sehol semmi bú, szenvedés...” 1922-ben, tizenhetedik születésnapjára írja meg első szonettjét, a Gebe Mártához szóló *Távol, zongora mellett* címűt s ez lett később az első nyomtatásban megjelent József Attila-vers (a Színház és Társaság novemberi számában).³⁷ Maga, a költő is értékelte e művét, bizonyosság erre az is, hogy ez a legkorábbi pontosan datálható verse, amelyet fölvetett első kötetébe. Öröm, lelkesedés hatja át a verset: „Lassan simítja arcomat a mámor / És bennem most száz élet kergetőz.” 1922-ből még egy áprilisi verse ismert, az *Erőnek*, amelyben szintén lelkesen, egészséges öntudattal vallja: „Derekamban tizenhétéves izmok ringatóznak / És szemem meg nem csorbul a horizontnak az élén.” Itt mégis inkább arra kell felfigyelnünk, hogy ez az első olyan áprilisi vers, melyben felbukkan az anya alakja is, amelyben utal a költő anyja iránti szeretetére, tiszteletére s a fájdalomra is, hogy nem temethette el: „Összeszorított öklömről a sebek lecsöpögnek / s én még tudok is alázattal borulni / Anyám begyepesedett koporsójára.” Egy évvel később, 1923-ban is ott az öntudat, immár nem pusztán az emberé, de az elhivatott költőé is az *Elköszönő szelíd szavak* soraiban. Szeretettel emlékezik meg s vesz búcsút városától, Makótól, hogy — mint érzi is — betöltse rendelt költői-emberi feladatát: „Mert menni kell és én már meg se kérdelem, / Hogy többet ér-e a rideg Öröklét, / Az egész világ kicsi városomnál. / Csak elhagyom tizenyolc évemet”. 1924-ben áprilisban csak egy verset ír, a *Szomorúfüz* címűt, számadásverse is csak egy születik, az *Oly friss*. Egy évvel később, 1925-ben már verscímként is leírja születésnapját. Akár a *Tavaszi sár* című versben, az *Április 11*-ben is ott az anyára emlékeztető motívumsor: a „szél”, „eső”, „sár” motívuma, s föl is idéződik, fölerősítettebb módon, az anya alakja: „A szegényasszony rég halott már, / de fiát a szél el nem hagyja.” Megemlékezik anyjáról az ugyancsak áprilisban — Szabolcsi Miklós szerint Kassák „konstruktivista számverseinek” hatására ellen-konstruktivista műként³⁸ — írt *József Attila* című versében is. Saját helyének megjelölése mellett éppen a vers anyautalása a legfontosabb: „József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még / anyámtól örököltém, áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott... Igaz lelkünket őrizzük meg...” Ugyanaz a tisztaságvágy formálódik meg már itt is, mint ami majd az 1926-ban írt áprilisi verseknek is sajátja lesz. Ezek közül kettőben teremti újra az anya alakját. Míg a *Szeretném, ha vadalmafa lennék* látomásos öntudatára szinte vá-

³⁵ Vö. PÉTER LÁSZLÓ: József Attila emléke Csongrád megyében. Szeged, 1955. 13., újabban: József Attila közöttünk. Somogyi Könyvtár kiadása. Szeged, 1980. 44.

³⁶ Részletesebben ld. SZIGETI LAJOS: József Attila születésnapj vallomásairól. Szegedi Egyetem, 1980. április 15. 4. — A munkát megkönnyítette, hogy megjelent az új kritikai kiadást előlegező, a versek keletkezési idejét pontosabbá tevő verseskötet. — Vö. József Attila minden verse és versfordítása. A szöveggondozás STOLL BÉLA munkája. Szépirodalmi, Bp., 1980.

³⁷ Vö. PÉTER LÁSZLÓ: József Attila közöttünk. 26—27. Itt jegyzi meg Péter László, hogy a Színház és Társaság szerkesztője írt a két először nyomdafestéket látott vers — *Távol zongora mellett*, *Ősapám* — fölé pármondatos bevezetőt, így Úr György irodalomtörténeti érdeme az, hogy bevezette József Attilát a magyar költészetbe.

³⁸ Vö. SZABOLCSI MIKLÓS: Érik a fény. Akadémiai, Bp., 1979. 211., 381., 385., 404.

laszó *Erősödik* a születést idézi meg, („amidőn anyámra szememet fölnyitottam, / huszonegy éve már...”), addig az *Anyám meghalt* című verse az anya halálát s a költő fájdalmát panaszolja föl („Anyám meghalt, most nem tudom, hogy viselkedjem vele szemben”). S a döbbenetre csak most nyílik rá a szemünk: ki gondolná, hogy hosszú időre ez az utolsó „igazi” születésnap vallomás! Pedig így van: 1927-ben is születnek áprilisi versek (1927-ben egy, 1929-ben egy, 1936-ban három is), de születésnap számadásvers, vallomás egy sem születik. Könnyen születhetne a versolvasó válasza: érthető is ez, a költő betölti teljességigényének megfelelő, adekvát költői-emberi feladatát, mi szüksége lenne hát arra, hogy — mint mindannyian — „gyarló módon” még meg is emlékezzék öndicsérő vagy épp önmardosó módon saját születésének napjáról, miért lenne szüksége arra, hogy „ünnepeljen”? A válasz nem ilyen egyszerű! Mert ha így is lenne, akkor vajon miért tér vissza régi szokásához éppen életének utolsó esztendejében?!

Életművét végigolvasva jól látható, hogy ez történt: tizenegy év után, 1937-ben ír ugyanis újra — s utoljára — „igazi” születésnapjára szánt műveket. Újabb kérdés fogalmazódhat meg bennünk: megérezte a közelgő véget, tragikus halálát s az összegzés, a drámai számadás íratta meg vele a koraiakra akaratlanul is visszautaló verseket? — Nem tudjuk. Egy bizonyos, ha születésnap vallomásnak nevezett verseit olvassuk azzal a szándékkal, hogy egymáshoz s az évek változásaihoz mérjük őket, valóban a tragédia felmérésére, megsejtésére kell felfigyelnünk. Az önmagához — emberként is — becsületes költő szükségszerűen jut el oda, hogy újraéli régi szokását s 1937 április 11-én több születésnap vallomást is megfogalmaz. A költői következetesség hozadékai e kései vallomások. A teljességre, harmóniára törekvő költő megtorpan, személyes és társadalmi válságok sorozatát éli át s fogódzót, biztosnak látszó pontokat keres. Már 1933-ban a vershez, a költői formához fordul mint megtartó erőhöz, mely hitet s bizalmat adhat még s így sóhajt: „Még jó, hogy vannak jambusok s van mibe befogóznom”, hogy aztán újra visszatérjen az anyához is, akinek még az emléke is összekapcsolódik a megtartó erővel, mint a hirtelen kiszakadt, egyetlen hexameterből is verssé lett sorban: „Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj, kész ez a vers is”. Megkeseredve is mégis újrateremteni szándékozik a világot s önmagát is. Még most is — az utolsó pillanatokban is — hinni próbál, hinni akar s ha nem látja megvalósíthatónak az elképzelt, versben megfogalmazott világot, önmagát hibáztatja, büntudatot érez, de még akkor is „kikacsint” a versből: iróniával oldja fel a keserűséget.³⁹ A születésnap versek is igazolják, hogy a kései József Attila nem megfejthetetlen, csak meg kell próbálnunk felfedezni titkát: azt, hogy a korai versekre rímelt, azokra válaszol, szinte felidézi őket, mert újra olyan személyes lesz költészete, mint amilyen az 1920-as évek elején volt; a különbség „csak” annyi, hogy keményebbé, ironikusabbá tette e lírát a múltja is. Ezt igazolják a költő élete utolsó esztendejében írt születésnap művei, mint a *Születésnapomra*, melynek minden sorából árad az irónia, az önmardosó keserűség, de a világot, a múltat vádoló szenvedély s a korai versekre emlékeztető öntudat is: „Én egész népemet fogom / nem középiskolás fokon / taní/tani!” A kései versek anyaképevel nem foglalkozunk, csak az 1937. április 11-én írt műveket vizsgáljuk, mert úgy véljük, a *Születésnapomra* című verssel egyidőben született *32 évvel ezelőtt* kezdetű prózai töredék, az *Édesanyám, egyetlen, drága* kezdetű vers, de különösen a feltételezhetően szintén ekkor íródott *Zöld napsütés hintált* című költemény — reprezentálják azt, hogy hogyan tér vissza József Attila az anyához az anyaversek korábbi típusait összegző, lezáró *Kései sirató* utáni időszakban.⁴⁰

³⁹ Erre a mozzanatra SZABOLCSI MIKLÓS hívta fel a figyelmemet.

⁴⁰ A kései versek tágabb értelemben vett anyaképevel azért sem foglalkozunk, mert ezt fejtette ki részletesen Szőke György az MTA József Attila-konferenciáján, 1980. okt. 1-én. — Vö.

(„gyermek vagyok az anyatestben”) Az említett művek közül a *Zöld napsütés* hintált az, amely körül a legtöbb értelmezési bizonytalansággal találkozhatunk. Abban egyezett az értelmezők véleménye, hogy a versben egy tengerparti fürdés emléke tér vissza; az volt vita tárgya, hogy vajon az 1927-ben, Cagnes sur Merben eltöltött hónap,⁴¹ vagy inkább egy kilenc évvel korábbi emlék, a gyerekkori abbáziai nyaralás idéződik-e fel.⁴² Értelmezésünk szerint a vers még a gyerekkorinál is korábbi időszaktól idéz meg, s nem más, mint a lehetetlen megfogalmazása, egy olyan állapot leírása, amelyről az ember — akkor még csupán ösztönként élő — nem tud semmit: s ez még a születés pillanatát is megelőző, az anyaméhbeli állapot:⁴³

Zöld napsütés hintált a tenger lágy, habos vizén,
meztelenül, vígan, nagy messzi beúsztam biz én,
a fényes ég, a csipke víz pólyája testemen,
bölcsőben fekve ringtam ott, behunyva két szemem.

Én nem tudom, hogyan, mi volt. A locska őselem,
a víz kihűlt és nagy hideg zuhant rám hirtelen.
Szívemből rémület szökellt, mint bokorból a vad,
kiáltottam vón s keserűn szájon vágott a hab.

A hátam mögött szüntelen valami ordított.
Iszonyúbb volt, mint óriási tarajos gyíkok
csordája, az a tenger ott s én küzdöttem vele,
elfeledtem, hogy mit sem ér az ember élete.

Usztam, vagy usztam volna, ám úgy értem partot ott,
hogy vert a hullám s végül egy hatalmas kidobott

Nem e versben formálja meg először a költő e vágyát: újraélni a létezés harmóniájának naivan tiszta élményét, ezt tette már *Vallomás* című írásának 1. tételében is: „1. Körülnézek, — benne vagyok a világban, mint egy mérhetetlen szeretetben. Mellem dagad, úgy érzem, semmi dolgom. Torkomból a görcs alászáll, s ha ez az állapot tarthatna, bizonyára fölöszlana egész testemben. Epikusan, képben objektívalva ezt az érzést: gyermek vagyok az anyatestben.”⁴⁴ Igen, *gyermek az anyatestben*, ez József Attila a *Zöld napsütés hintált* első versszakában is. Visszatér a költő az ősharmóniához, s egyes szám első személyben fogalmazza meg az ember első ösztönös létélményét, gyanútlanágát, otthonosságérzését az őt körülvevő „világban”. Személyessé, nem pusztán ösztönösen átéltté akarja váltani e „felidézett” pillanatokot. Erre utal az is, hogy az eredeti „Zöld napsütés játszott a tenger lágy, habos vizén” sor igéjét átírja a sort személyesebbé, rá közvetlenebbül vonatkozó

SZŐKE GYÖRGY: Emlék, úr, hiány. Néhány kései József Attila motívumról (sajtó alatt), s foglalkozott e kérdéssel Bókay Antal is. — Vö. BÓKAY ANTAL: Karóval jöttél... — A gyermek és világa. József Attila-versek-elemzése. Tankönyvkiadó. 1980. 229—266.

⁴¹ JAÖM. II. 431.

⁴² SZABOLCSI MIKLÓS: Fiatal életék indulója. 155., JÓZSEF JOLÁN: József Attila élete. Bp. 1940. 154., BÓKA LÁSZLÓ: Arckép-vázlatok és tanulmányok. Bp. 1962. 87—88., TÓTH FERENC: Abbázia vagy Volosca? Somogyi-könyvtári műhely, 1980. 1—2. sz. 1—7.

⁴³ Részletesebben ld. SZIGETI LAJOS: Egy kései József Attila-vers olvasatához. Somogyi-könyvtári műhely, 1980. 1—2. sz. 51—57., a vers szövegét a STOLL BÉLA szerkesztésében és gondozásában készülő új kritikai kiadásnak megfelelően közlöm.

⁴⁴ JAÖM. IV. 22.

tárgyas igével: *hintált*. A verset kezdő jelzős szerkezet — „zöld napsütés” — is szinte álomszerűnek, irracionálisnak mutatja a „felidézett”, örökkévalónak tűnő pillanatok. Álomszerű ez az állapot, idilli. Ember és környezetének olyan szerves összekapcsolódásáról, szinte egyéolvadásáról tudósít e négy sor, mint aminőt az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* sorai sugalltak: „Fák közt, / virág közt / ülök egy padon. / Kotyogok mint elhagyott csolnak, / sok lány levegő locsolgat — / a szabadság nagy csendjét hallgatom.” A *Zöld napsütés hintált* első versszakából is hasonló biztonságérzet, derű, nyugalom árad, s a „lírai hősnék” és környezetének — itt a teljeséget, a világot jelentő anyaméhnek — a meghitt kapcsolata sugárzik. A harmóniának az a József Attila-i értelmezése ez, amellyel az *Eszmélet* első tételét olvasva is találkozhatunk: „Földtől eloldja az eget / a hajnal s tiszta, lány szavára / a bogarak, a gyerekek / kipörögnek a napvilágra; / a levegőben semmi pára, / a csilló könnyűség lebeg!” Nem véletlen, hogy Szuromi Lajos az *Eszméletet* elemző könyvében a *Zöld napsütés hintált* első versszakának két sorát választva mottóként, a következőket írja az *Eszmélet* első szakaszáról: „A tavaszi hajnal friss elevensége teljes harmóniát sugall, a rend zavartalan emberi élményét. A létezésnek csupán az emberi érzékekben való megjelenését, amikor még lehetséges az azonosság a problémátlan tárgyszerű világ és a létezők között. A spontán önfeledtség állapota ez, amely a gyermekkor különös adománya, s amely az értelem működése következtében veszti el »varázsát« -objektív érvényességét — a felnőttkori eszmélet idején.”⁴⁵ De fel kell figyelniünk arra a fontos mozzanatra, hogy azonos jelzője is van a három versnek: „sok lány levegő locsolgat” — írja a költő az *Alkalmi versben*, a „hajnal tiszta lány szavára” utal az *Eszméletben* s „a tenger lány, habos vizéről” szól a *Zöld napsütés hintált* soraiban. Mint már utaltunk is rá, a jellegzetes jelző már magában is a jóság, melegség, otthonosság, bizalom érzésének az anyaképzetet is felidéző jelentését hordozza. Hogy mégis azt gondoljuk, többete is van a *Zöld napsütés hintált* első versszakának, hogy az „ősharmónia”, a „teljes harmónia” itt egyúttal az anyaméh biztonságát is jelenti a még meg nem született gyermek számára, hogy az ösztönös létérzékelés naív örömet a felnőtt a „magzatba” vetíti vissza, azt bizonyítják a határozók: „meztelenül, vígan”. Különösen ez utóbbi, a „vígan” sugallja a fent jelzett érzelmi állapotot. De jelzik ezt a versszakzáró metafora elemei, a „pólya”, „bölcső” szavak s a „ringtam” anyát idéző jelentéstartománya is. Tudatosan irányíthatta a költő verssorait a még öntudatlan gyermek világa felé. Erre utalnak a vers eredeti, ceruzával írt fogalmazványán, az első versszakban található szövegmódosítások. A harmadik és a negyedik sor eredetileg fordított sorrendben s így szerepelt:

hanyatt feküdve ringtam ott, behunyva két szemem,
a fényes ég, a csipke víz ru

— s itt azonnal átjavította a költő a szakasz utolsó szavát, mely eredetileg bizonyára „ruhája” lett volna, s így írta végül: „pólyája”. A „hanyatt feküdve” talán valóban inkább illenek egy fürdésnél felidézéséhez, de ezt is megváltoztatta a költő, az előbbihez hasonló módon, s lett belőle ez a gyermeket közvetlenebbül felidézhető kifejezés: „bölcsőben fekve”. A versszak ilyen értelmezését támasztja alá a verselés is. Mint Szilágyi Péter megállapította, a vers a líránkban ritka 14 szótagos hetes jambusokban íródott, s nagyon pontosan jambizált. Az ütemek fele jambus, a trocheusok százalékaránya mindössze 6. A vers nehézkesen indul, azonban utána négy gyors jambus lendíti át gördülékenyen puha dallamba: a fényes ég, a csipke víz...⁴⁶ Vé-

⁴⁵ SZUROMI LAJOS: József Attila: *Eszmélet*. Akadémiai, Bp., 1977. 11.

⁴⁶ VÖ. SZILÁGYI PÉTER: József Attila időmértékes verselése. Akadémiai, Bp., 1971. 43.

leményem szerint a vers nehézkes indulása összefügg azzal, hogy a költő igen nehéz feladatot vállalt, szinte a lehetetlenre vállalkozott, amikor az ésszel, érzelmmel soha föl nem fogott állapotot „képben objektíválva”, az értelem-érzelem erejével mégis megkísérli megfogalmazni. Gördülékenyen puha dallamúvá pedig éppen a megtalált harmónia teszi a versszak másik felét.

A második szakasz hirtelen jelentőset fordít a versen. A szakasz élére került egyes szám első személyű névmás megtorpantja, a tagadószó s a hozzákapcsolódó ige („nem tudom”⁴⁷) megmerevíti, az egymás mellé helyezett kérdőszók („hogyan, mi”) pedig már valami új, az eddigiektől eltérő érzelmi tartomány felé viszik a verset. Az első szakaszban látott harmónia és derű nincs többé — ezt látjuk a második és harmadik szakaszban. A döbbenet, amelyet a harmónia hirtelen történt megszünte okoz, a formában is észlelhető. Míg a lány, puha dallamú első szakasz egyetlen hosszú mondat, addig a második versszak három, a harmadik versszak pedig két mondatból áll. A második szakasz már azért is meghökkent, mert három mondata közül épp a szakasz élén álló — közvetlenül az első nyugodt tempójú szakasznyi hosszú mondat után — rendkívül rövid: nincs még egy verssor nyi sem, s a verssor második fele is egy negatív értéket hordozó jelzőből („locska”) s az előző szakaszra visszautaló főnévből („őselem”) áll. Óriási a különbség a két szakasz között. Az első szakaszról azt mondtuk, hogy visszautalni látszik a *Vallomás 1.* tételére; a második és harmadik szakasz ugyanakkor kísértetiesen emlékeztet a *Vallomás 2.* tételére: „2. Gyermekek vagyok az anyatestben? A kérdés maga visszahozza a hisztérikus görcsöt a torkomba. Szó sincs róla, hogy magzat volnék! Magzat, melyet a világ visel? A világ nem végzi el helyettem az anyagcserét! Idegen tárgyak kellenek, hogy élhessek, meg kell telnem és ki kell ürülnöm, hogy ismét megtelhessek a kiürülés végett. Amely magától értetődő élet és boldogság volna az élet az 1. szerint, olyan értelmetlenség és boldogtalanság az élet így.”⁴⁸ — De honnan e hisztérikus görcs, e rettenet, amely a versben így formálódik meg: „Szívemből rémület szökölt, mint bokorból a vad”? Pedig még mindig ugyanazon a létszinten mozog a vers, mint eddig: az ösztönös létérzékelés szintjén, hiszen a fenti hasonlat („rémület szökölt, mint bokorból a vad”) maga is az ösztönvilágból vétetett. Szuromi úgy magyarázza e szakaszt, hogy „a zavartalan létélmény számára a törvényekre való hirtelen ráébredés mindig e törvények lényegét kifejező durvaságot, kíméletlenséget asszociál”.⁴⁹ Annyit tennénk hozzá, hogy e „hirtelen ráébredés” is a pusztán ösztönös érzékelés szintjén történik. Ezen a szinten való negatív töltetűvé az első szakaszban szereplő pozitív jelentést hordozó elemek is. A „lány, habos víz” a második szakaszban mint „locska őselem” jelenik meg, a korábbi harmónia- és melegségérzettel ellentétben itt egy pillanat alatt hideggé vált világ veszi körül a lírai hőst („a víz kihűlt és nagy hideg zuhant rám hirtelen”). A változás gyorsaságát, a magzattal szembeni kíméletlenségét érzékelteti a gyors, kívülről jövő mozgást érzékeltető ige („zuhant”); erősíti ezt az érzést, hogy a hideg jelentését még fokozza is az elhelyezett másik jelző („nagy”) s végül a határozó („hirtelen”) is: — az első versszak lassú nyugodtságával, szinte időtlenségével szemben — zaklatottá teszi a verset. A szakasz harmadik-negyedik sora pedig a körülmények hirtelen

⁴⁷ E versszakban az első sor („Én nem tudom, hogyan, mi volt”) más szempontból is bizonyítékot jelent. Az *én nem tudom* igei szerkezet gyakori József Attila költészetében, különösen a korai versekben (*Csöndes estéli zsoltár, Az én ajándékom, Szerelem ez?, Szerelmes vers, Önarckép*), s leglényegesebb megjelenési formája épp az egész életművet beárnyékoló hiánytudat-élmény megfogalmazásához, az anya elvesztéséhez kapcsolódik. (*Anyám meghalt, Gyászkoszorú, Én nem tudom*). — Részletesebben ld. SZIGETI LAJOS: Hiánytudat és teljességigény József Attila költészetében (sajtó alatt, elhangzott az MTA József Attila-konferenciáján, 1980. szept. 30-án).

⁴⁸ JAÓM. IV; 22—23.

⁴⁹ SZUROMI LAJOS: i. m. 21.

megváltozásával szembeni tehetetlenséget, kiszolgáltatottságot és a harmónia elvesztésével járó fájdalmat panaszolja. Magyarázatot e rettenetre abban vélek felfedezni, hogy a két szakasz — minden ellentézettségük ellenére — ugyanazt a „világot” fogalmazza meg: a teljességet, az egészet jelentő anyaméhet. Alátámasztja ezt a gyermekkoránál is korábbi múltira utaló archaizáló szerkezet, a „kiáltottam vón”, a „locska őselem” pedig felfogható mint magzatvíz; kihülése pedig mint a harmónia megszűnte, azaz a szülés-születés folyamatának megkezdődése. Így az első versszak harmóniájával, végtelenségérzetével, a szinte irracionálisan, csak érzékekkel felfogott létezésélményével szemben a második versszak nem más, mint a bizonyosság, a valóság, a való világ, a valóra ébredés közelgő pillanatának megsejtése.

A harmadik szakasz pedig már a folyamat, a szülés-születés folyamatának ábrázolása. „Az elemi erőkkal való küzdelem, a pusztulástól való rémült félelem, s a sorson való töprengés, a belső emésztődés feledése — ezek határozózzak meg a képek jelentését” — írja Szuromi Lajos is.⁶⁰ Értelmezésem szerint még ennél is többet mond e szakasz, nem más, mint a magzat első igazi félelme magától az élettől, amely mint halál jelenik meg érzékei, ösztöne számára; szemben azzal a harmóniával, nyugalommal, amelyben eddig „élt”, amelyet eddig életként érzékelt, „értelmezett”. A szülés-születés ama küzdelmét olvashatjuk ki e szakaszból, amelyről nem is sokkal előbb így írt a költő: „A csecsemő / is szenved, ha szül a nő. / Páros kint enyhíthet alázat.” (*Nagyon fáj.*) S ott van ez a rettenet, ez a küzdelem — ha közvetetten, épp a vállalás nagyságát bizonyítandó — a költő önnön újrateremtésének igényéről valló *Emberiség* soraiban is: „Óh, emberiség, kit törött anyám / szenvedni szaporított és nem értett! / Nem rettenek születni újra érted, / te két milliárd párosult magány!” A vers anyautalása tudatos, és itt is szorosan kapcsolódik a teremtéssel, szüléssel járó *kín* motívumához: „Vértelen arra vársz, hogy véred ontsák / s föl-fölmutat a társulóloltság, / mely téged minden kínban megtalál”. A *kín* gyakori motívuma a kései verseknek, s legtöbbször épp az új világ, az újrateremtés-teremtődés motívumához társul. „Ha már ennyi a kín, világot vált valóra” — írja a *Majd emlékezni jó lesz* soraiban, a Flóra-ciklus *Már két milliárd* című darabjában pedig a dolgos tömegekre vonatkozóan: „kínjúból jövőnk nem született meg”. Több versben is felbukkannak e motívumok — *kín*, új világ, teremtés — e korszakban (*Mi emberek, Mint gyermek, Kosztolányi, Nem emel föl, Március, Könnyű fehér ruhában, Én, aki emberként, Csak most, Hazám, Íme, hát megleltem*), de — gondolatmenetünk szempontjából — talán a *Flóra* a legfontosabb. E versben az anyára utalva, az új világ verbálisan is együtt szerepel az újrászülés-újászületés gondolatával. Flóra alakja mögött így idéződik fel az anyáé is, s Flóra az új világ létrehozójává lesz, segíthet a *kín* feloldódásában is:

Tudnál-e Flóra annyira szeretni,
erényeidből épül-e szerencse,
hogy mind a kint, mit nem lehet feledni,
hű szeretőd munkáján elfelejtse?

Tudnál-e engem új világra hozni,
iparkodván szerelmes türelemmel,
hogy legyen erőm ismét adakozni
s eltölteni a gonoszt félelemmel?

Az „új világ” — amint az ismét adakozni bizonyítja — kettős értelemben szerepel. A költő egyrészt egyetemes igényű kérdéseket személyes sorsába transzponálva han-

⁶⁰ Uo. 43.

goztatja, hogy magában és költészetében kell kiküzdenie az új világot, saját személyiségét kell kiteljesítenie, hogy be tudja tölteni vállalt költői-emberi feladatát, másrészt múltértelmező szerepet is szán az új világnak. A vers első részének záró szakaszában, a „Fontold meg jól, szíved mily terhet vállal” — sor ugyanis utal az anyára. A fiával terhes s korán elhunyt anya képzetére is, de egyúttal a várt új világ megteremtésének igényére is.⁵¹ E motívumoknak a kései versekben látható gyakoriságából arra következtettek, hogy a *Zöld napsütés hintált* is valóban a teremtés-teremtődés, a születés-születés folyamatát ábrázolja. A második szakaszban látott rettenet a harmadikban tovább fokozódik, amint a „szüntelen” határozó mutatja: állandósul. A kiszolgáltatottság, a körülmények megváltozásával szembeni értetlenség változatlan. A „valami ordított” még mindig ugyanazt jelzi, amit a második szakasz félsora — „nem tudom, hogyan, mi volt” —, hogy a lírai hős tehetetlenül szenved el a vele történeteket. Először csak a harmadik szakasz harmadik sorában látjuk, hogy a magzat védekezik, védeni próbálja magát a tengerrel szemben, amely szinte szörnyként, mint „óriási tarajos gyíkok csordája” jelenik meg a számára. A védekezés mozzanata érzékelhető a harmadik versszak két utolsó sorában: „én küzdöttem vele, / elfeledtem, hogy mit sem ér az ember élete”. A haláltól való félelem segíti a magzatot az élethez. Ez ugyanaz a mozzanat, amely a felnőtt számára a felismerés pillanatát jelenti. A *Modern szonett* első szakaszában meg is formálta ezt a költő: „Életben tart a halálfélelem. / (E nehéz percben ismerem magamra.)” Bizonyos, hogy itt és a *Zöld napsütés hintált* harmadik szakaszában is a felnőtt vetíti vissza szorongásait az első nagy stressz, a születéssel járó rémület észlelésébe, az első ösztönös „eszmélés” perceibe.

A vers utolsó két sora pedig — értelmezésem szerint — a születés-születés folyamatának a végét, befejeződését, a megszületés pillanatát sugallja a magzat „nézőpontjából”:

Usztam, vagy usztam volna, ám úgy értem partot ott,
 hogy vert a hullám s végül egy hatalmas kidobott

A küzdelem folytatódik, de hiábavaló — „úsztam volna” —, hogy végül a meg-megújuló szenvedések árán („vert a hullám”) a természet, a „törvény” győzedelmeskedjék („úgy értem partot ott”), s megszülessék, világra jöjjön a magzat. Egy zárt, harmonikus, derűs világból egy tág, ismeretlen világba kerül a magzat; ezt érezteti a vers utolsó szavában már maga az ige, de még inkább a hozzá kapcsolt igekötő irányultsága („kidobott”) is. A tenger s a part motívuma az ez idő tájt írt versekben gyakran szerepel, s a fentebb értelmezetthez hasonló jelentésben. A *Csak most* című versben az új világba tartó költő így ír: „Elenyésztek a régi partok, / nem ödöngök zajuk-bajukban: / az emberarcok mélyiről / új értelem szegélye bukkan.” A születésteremtés képzetköréhez kapcsolódik a „tenger” az *Aki szeretni gyáva vagy* utolsó két sorában is: „Egykor egy sejt a tengerben kikelt, / hadd jusson el már örökös öledhez!” Az egész, a teljesség megfogalmazásához hívja segítségül a tenger motívumát a költő a *Már régesrég* című versben is: „Mint a halak s az istenek, / tengerben és egekben élek. / Tengerem ölelő karok / meleg homályú, lágy világa. / Egem az ésszel fölfogott / emberiség világossága.” S ott vannak e motívumok a *Flórának*, a *Bukj föl az árból* s a *Jelenet egy büntetőszéki tárgyalás irataiból* című műveiben is. Az utóbbinak van a legközvetlenebb motivikus kapcsolata a *Zöld napsütés hintált* soraival. A vádló szavaiból idézünk: „Mit vall be? Amit mind tudunk már — / iramló fényt a tengeren, / ...Arcátlan szenvedő! Nem átalsz / rettegni kínod örömét. / A tengerfenék

⁵¹ Az itt tárgyalt motívumok részletes vizsgálatát ld. SZIGETI LAJOS: A „Szabad-ötletek jegyzéke” és a kései versek. József Attila költészetének néhány motívumához. Acta Hist. Litt. Hung. Tom. XVI. Szeged, 1978. 139—79.

gyönyörét.” E kései versek közül talán csak egyről állíthatjuk, hogy valóban fürdőt villant fel, s ez *A hullámok lángy tánca* kezdetű, amelyben azonban maga a költő is kimondja: „Én nem értem, csak érzem az egészet. / ...Mert ez itt egy divatos nyári fürdő.”

Hogy a *Zöld napsütés hintált* sorait mint egy tengerparti fürdés emlékének felidézését értelmezték, abban akaratlanul is nagy szerepet játszott Németh Andor. Amikor 1938-ban először közölte a verset, ő adott neki címet: *Tengeri fürdő*. De bizonyára zavarta, hogy a vers nem kerek, nem lezárt írásmű, hogy negyedik versszaka csonka, ezért az utolsó két sor híján közölte csak a verset az általa szerkesztett kötet Forgácsok József Attila hagyatékából című részében.⁵² Ettől kezdve több kötetben ugyanígy szerepel a vers. A Bálint György szerkesztette kötetben is, ahol a *Töredékek* között ez az első szöveg.⁵³ — Töredék a vers, avagy sem? Fontos, az egész vers értelmezésére kiható kérdés ez. Németh Andor, Bálint György, B. Szabó György⁵⁴, Kardos László⁵⁵ is töredéknek, befejezetlennek tarthatta, hiszen mind a négyen elhagyták az utolsó két sort. S tegyük hozzá, az utolsó sorok nélkül valóban elképzelhető, hogy egy tengeri fürdő emlékének felidézését olvassuk. A vershez azonban szervesen hozzátartozik e két sor, s ezzel együtt sem töredék e mű. „Csonkasága” ellenére sem az. Nem töredék ez, hanem egy nyitott vers. A hiányzó két sor „jelentése” éppen hiányában fogható meg. Értelmezésem szerint a vers 13—14. sora s az utolsó szó, a „kidobott” a megszületés pillanatáról, az ezt követő két sornyi hiátus pedig a megkezdődött életről „tudósít”. A költő gondolkodása megfordít mindent: „képben objektíválja” az elképzelhetlent, a magzat sejtéseit és reakcióit a születést megelőző stádiumban és a megszületés pillanatában; ugyanakkor elhallgat a költő, a „csöndbe tér” a vers a „magára ismerés” pillanatát követően, az elmondhatót — az életet — már csak föl sem villantva, sejtetve csak a két sornyi ürrel. Ez a versvégi csönd a kimondott szónál is beszédesebb, a kimondhatónál is mélyebb pesszimizmust sugall.

Ugyanaz a keserű, önmardosó gúny olvasható ki e versből, ugyanaz a groteszk látásmód érezhető benne, mint amelynek a *32 évvel ezelőtt* kezdetű prózai írásában lehetünk tanúi: „32 évvel ezelőtt — a fegyintézet nyilvántartó könyvei szerint pontosan, 1905. április 11-én este 9 órakor — lázadás, kémkedés, rám bízott titkok elárulása, szeméremsertés, közveszélyes munkakerülés, állandó botrányokozás, beteges hazudozás miatt örökös dologházi fenytésre ítétek, kilenc hónapig tartó vizsgálati fogság után, elutasítva kegyelmi kérvényemet, átutaltak a javíthatatlanok bűnözők világába. A nyomozás eredménytelenségét a hatósági közegek kinvallatási adataival palástolták s a kinvallatás, mondhatom, egy örökkévalóságig tartott. Hiába hangoztattam ártatlanságomat, a bíróság a nyomozati jelentést s a kikényszerített beismerő vallomást fogadta el az ítélet alapjául...”⁵⁶ E prózai önvallomás, akár csak a *Zöld napsütés hintált*, szintén a születés pillanatáról s az azt megelőző időszakról ad hírt a felnőtt visszavetített keserűségével, s a prózai szöveget záró három pont is ugyanazt a hiátust, azaz az élet folyamatát hivatott keserű-groteszk módon jelezni, mint a vers záró szakaszának csonkasága. A tartalmi elemek és motívumok azonosságá-hasonlósága arra mutat, hogy ugyanakkor írta József Attila a *Születés-*

⁵² Vö. József Attila összes versei és válogatott írásai. Sajtó alá rend. NÉMETH ANDOR. Cserépfalvi, Bp. [1938].

⁵³ Vö. József Attila összes versei és műfordításai. Sajtó alá rend. BÁLINT GYÖRGY. Cserépfalvi, Bp. [1940]. 469.

⁵⁴ József Attila összes versei és műfordításai. Sajtó alá rend. B. SZABÓ GYÖRGY; „Testvériség-Egység” Könyvkiadóvállalat, Noviszád 1952. 562.

⁵⁵ Vö. József Attila összes verse. Sajtó alá rend. KARDOS LÁSZLÓ. Révai, Bp., 1950.

⁵⁶ JAÖM. IV.38.

napomra, a *Zöld napsütés hintált*, a 32 évvel ezelőtt című műveit s ekkor, 1937. április 11-én írta, születésnapját „ünnepelhette” vele, a talán legszebb anyaversét is: az *Édesanyám, egyetlen drága* kezdetű:⁵⁷

Édesanyám, egyetlen drága,
te szüzesség kinyílt virága,
önnön fájdalom boldogsága.

Istent alkotok (szívem szenved)
hogy élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogy jó legyek s utánad menjek!

A vers első szakasza a korábbi anyaverseken túlmutató, de azokat egyúttal összegezni is tudó vallomás, amelyhez szorosán kapcsolódik a többszörös teremtésképzet alkotta második szakasz. A költő — a költészet szintjén — Istent teremt, hogy ezzel életet adathasson az anyának, hogy azután az Isten által teremthessen mennyet is, ahol csak akkor található rá végre a költő az anyára, ha hozzá hasonlóan jó lesz. S mindennek az alapja, ami a verset is íratta vele: fájdalom („szívem szenved”).

Az *Édesanyám, egyetlen drága* kezdetű vers többszörös teremtésképzete újabb, a *Kései sirató*tól nagyon eltérő kísérlet, amelyben a korábbi anyaverseknek az „édes mostoha” jelzős szerkezettel is jellemzett ambivalenciája — bár kegyetlen módon, hiszen csak a halálban, de — feloldódni látszik.

Lajos Szigeti

DIE „LIEBE STIEFMUTTER”. BEITRAG ZU DEN MUTTERVERSEN VON ATTILA JÓZSEF

In dem Aufsatz werden die neueren Ergebnisse der Motiv- und Ideenforschung des Verfassers publiziert. Es wird hier festgestellt, dass das Motiv der Mutter in der Dichtung von Attila József der eigentliche „archiemedische Punkt” ist: der Dichter selbst weist sogar in seinen theoretischen Schriften („Verstan és versírás” — „Verslehre und Verskunst”) auf die mit der Mutter verknüpften Erlebnissen zurück. Dem Verfasser nach hat diese Verbindung des Dichters zu seiner Mutter in den Mutterversen ambivalenten Charakter: Sie wird durch Liebe und Hass gleicherweise charakterisiert. Demzufolge können zwei Verstypen unterschieden werden, und der Autor gelangt zur Ansicht, dass die Mutter zum Symbol eines typischen Lebensgefühls des 20. Jahrhunderts wird: zum Symbol der Zerrissenheit, der Fragmentation und der Entfremdung. In der Abhandlung wird das Gedicht „Der verspätete Klagegesang” („Kései sirató”) als Typ einer Synthese der zwei Verstypen analysiert, in dem das Motiv der Mutter in seiner Genese erkannt werden kann. Zum Schluss werden dann die kurz vor dem Tode des Dichters geschriebenen Muttergedichte interpretiert. Den Auslegungen nach wird in ihnen die Ambivalenz der früheren Dichtung aufgehoben.

⁵⁷ József Jolán szerint az *Édesanyám, egyetlen drága* kezdetű versét is 1937. április 11-én írta a költő az Ilkovicz vendéglőben. — Vö. JÓZSEF JOLÁN: Im. 389—90.

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

KIADJA

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE

1. *Halász Előd*: Vörösmarty és Toldy. 1956.
2. *Pósa Péter*: Babits Mihály: „Kátyavár”. 1956.
3. *Halász Előd*: Bevezetés a Faust II. részéhez. 1956.
4. *Juhász Gyula* elfelejtett Anna-versei. 1956.
5. *Vág Sándor*: A „La Hongrie Républicaine” és Juhász Gyula. 1956.
6. *Berczik Árpád*: Raimund pályakezdése hazánkban. 1958.
7. *Keserű Bálint*: Adalékok Rimay és a Báthoriak kapcsolatához. 1958.
8. *Kovács Sándor*: Szepsi Csombor Márton prózastílusához. 1958.
9. *Kordé Imre*: Néhány adat Csokonai „Kultúra”-jának keletkezéséhez. 1958.
10. *Kálmán László*: Molnár György, a realista színjátszás előfutára. 1958.
11. *Nacsády József*: A szegedi parasztnovella keletkezése. 1958.
12. *Kiss Lajos*: Simon István költészete. 1958.
13. *Ilia Mihály*: A Holnap születése. 1959.
14. *Péter László*: Juhász Gyula és a „fekete báró”. 1959.
15. *Nacsády József*: Két kirándulás. 1959.
16. *Kovács Sándor Iván*: Az európai humanista hagyomány szerepe Szepsi Csombor Márton írói fejlődésében. Csombor és Bonifacio. 1960.
17. *Kiss Lajos*: A művészi tükrözés kérdéséhez. 1961.
18. *Kiss Lajos*: Mégegyszer a művészi tükrözésről. 1961.
19. *Nacsády József*: Jókai műveinek lengyel alakjai. 1961.
20. *Kiss Lajos*: Modernizmus, formakultúra, korszerűség. 1961.
21. *Kovács Sándor Iván*: Rimay János és Érsek András. 1961.
22. *Bíró Ferenc*: Egy XIX. század eleji kódex Csokonainak tulajdonított versei. 1961.
23. *Kordé Imre*: A XVII. századi Szeged és folklorisztikus elemek az Etelkában. 1961.
24. *Nagy Géza*: Adalék Vörösmarty 48-as szerepléséhez. 1961.
25. *Péter László*: Juhász Gyula „újságírói sikere”. 1961.
26. *Ilia Mihály*: A Nyugat és a Holnap. 1961.
27. *Krajkó András*: Juhász Gyula és az első világháború. 1961.
28. *Bíró Ferenc*: A Mindenés Gyűjtemény (1789—1792) szerkesztőjének nyelv- és irodalomszemléletéhez. 1962.
29. *Nacsády József*: Jókai „Delejorszag”-áról. 1962.
30. *Juhász Antal*: Thury Zoltán a Szegedi Naplónál. 1962.
31. *Ilia Mihály*: Juhász Gyula költészetének motívumairól 1908—1911 között. 1962.
32. *Krajkó András*: „Piros pecséttel nyílik a titok.” 1962.
33. *Szabolcsi Gábor*: József Attila expresszionizmusának kérdéséhez. 1962.
34. *Keserű Bálint*: Epiktétosz magyarul — a XVIII. század elején. 1963.
35. *Vörös László*: Az „új hit” motívum tartalma Juhász Gyulánál. 1963.
36. *Kovács Sándor Iván*: A „Fórum” szerepe felszabadulás utáni irodalmunk történetében. 1964.
37. *Krajkó András*: A „keresztény kurzus” művelődéspolitikájáról. 1964.
38. *Csetri Lajos*: A stílus fogalmi és a korstilusok problematikája. 1965.
39. *Ilia Mihály*: Hatvany Lajos folyóirata: az Esztendő. 1965.
40. *Scheiber Sándor—Zöldos Jenő*: Ady Endre levelei Révész Bélához. 1965.
41. *Tamás Attila*: Vajda János Alfréd regénye c. műve és a magyar romantika néhány problémája. 1965.
42. *Keserű Bálint*: A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája. 1966.
43. *Kovács Sándor Iván*: Dante neve százötven év magyar irodalmában. 1966.
44. *Ilia Mihály*: Egy vers értelmezésének lehetőségei (Ady Endre: Az őš Káján.) 1966.
45. *Vörös László*: Illyés Gyula lírájának realizmusa. 1967.
46. *Csukás István*: Ján Smrek Petőfi-fordításairól. 1967.
47. *Nacsády József*: Jókai és népiesség az 1850-es években. 1967.
48. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. I. 1967.
49. *Keserű Bálint*: Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz. 1968.
50. *Horváth Karoly*: A magyar felvilágosult klasszicista dráma a műfaj kelet-európai fejlődésében. 1968.
51. *Ilia Mihály*: Juhász Gyula Tömörkény-kultusza és Tömörkény-életrajzának kiadástörténete. 1968.
52. *Tamás Attila*: József Attila költészetével rokon sajátosságok Radnóti Miklós lírájában. 1968.
53. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. II. 1968.
54. *Keserű Bálint*: Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”. 1969.
55. *Csetri Lajos*: Adalékok Döbrentei Erdélyi Múzeumának irodalomszemléletéhez. 1969.
56. *Csukás István*: Ady és Ivan Krasko. 1969.
57. *Krajkó András*: Az ellenforradalmi rendszer irodalompolitikájának kialakulása. 1969.
58. *Tamás Attila*: A „kép” problematikája a költői műalkotásban. 1969.
59. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. III. 1969.
60. *Jankovics József*: Zilahai János legációsi levele Bethlen Miklóshoz (?) 1692-ből. 1969.
61. *Dankánits Ádám*: Adatok Toroczkai Mátéről. 1969.
62. *Bán Imre*: Ismeretlen adatok Otrókocsi Fóris Ferenc életéhez. 1969.
63. *Kulcsár Péter*: Az óbudai egyetem Heltai Gáspár Krónikájában. 1971.
64. *Olasz Sándor*: Heltai Gáspár 56. meséje és a Tinódi-Cronica címlapja. 1971.
65. *Szabó T. Attila*: Ifj. Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez. 1971.
66. *Órvós Péter*: Thoraconymus Mátyás. 1971.
67. *Nussbächer Gernot*: Adatok Gyulafi Lestár utazásaihoz. 1971.
68. *Balázs Mihály*: Ecsedi Báthori István levelei Bocskaihoz. 1971.
69. *Somogyi Dániel*: Rimay János levele Kővárból Perneszy Erzsébethez. 1971.
70. *Keserű Bálint*: Az Újfalvi-per jegyzőkönyve. 1971.
71. *Jakó Zsigmond*: Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma. 1971.
72. *Tonk Sándor*: Rozgonyi Sutor (Varga) János. 1971.
73. *Kovács Sándor Iván*: Utleirő utazók — utazási irodalom a XVI—XVII. században. 1971.
74. *Bácskai Antal*: A Zrínyiek erdélyi kapcsolataihoz. (Levelek 1654—1679-ből). 1971.

75. *Wittman Tibor*: Az Újvilág képe Comenius didaktikai műveiben. 1971.
76. *Holl Béla*: Tasi Gáspár. (Adalékok XVII. századi fordításirodalmunk történetéhez). 1971.
77. *Czegle Imre*: Amesius korai magyar tanítványai. (Ismeretlen frankeeri disputációk 1624—1625-ből). 1971.
78. *Német S. Katalin*: Borsáti Ferenc Metamorphosis-a. (A protestáns barokk kérdéséhez). 1971.
79. *Szaunder József*: Tizenhetedik századi magyar utazó Spanyolországban. 1971.
80. *Esze Tamás*: Kolozsvári könyvek Baranyában. 1971.
81. *Tarnóc Márton*: Egy kuruckori vers szövegtörténetéhez. (Descriptio fortunae inconstantiae). 1971.
82. *Gál István*: Erdélyi levelek a British Museum-ban. 1971.
83. *Jankovics József*: A levélíró Bethlen Miklós arcképehez. (Két kiadatlan levél közlésével). 1971.
84. *Csukás István*: Adalékok a két világháború közötti magyar—szlovák irodalmi kapcsolatokhoz. (Harcok Petőfi szellemi hagyatéka körül). 1972.
85. *Nacsády József*: Az irodalmi népiesség és az 1848—49-es forradalom. 1972.
86. *Horváth Károly*: A felvilágosodás korának irodalmi irányzatai a közép-kelet-európai irodalmakban. 1972.
87. *Krajkó András*: A Nyugat kritikájának változásai 1919 után. 1972.
88. *Ilia Mihály*: Egy Nyugat-kortárs Erdélyben. (Tompa László költészetéről). 1972.
89. *Pósa Péter*: Keats esztétikájáról és költészetéről. (Halálának százötvenedik évfordulójára). 1972.
90. *Nagy Barna*: Tervezet Ecsedi Báthori István műveinek kiadására. 1972.
91. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése. 1972.
92. *Jankovics József*: A Pápai Páriz család angol kapcsolatainak történetéhez I. (Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei). 1972.
93. *Vörös László*: Az esztétikai valóságfogalom néhány vitás kérdése. 1973.
94. *Cseri Lajos*: Egy Csokonai-vers keletkezéstörténetéhez. (A reményhez.) 1973.
95. *Horváth Iván*: Balassi poétikája. (Kérdések). 1973.
96. *Olasz Sándor*: A kálvini művészetfelfogásról és magyarországi kisugárzásáról. 1973.
97. *Balász Mihály*: Andrzej Frycz-Modrzewski. (Halálának négy századik évfordulójára). 1973.
98. *Németh S. Katalin*: A Pécsi disputa szövegeiről. 1973.
99. *Benda Kálmán*: Filiczki János levele 1605-ből. 1973.
100. *Somi Éva*: Az újsztoicizmus (Lipsius) hatásának nyomai Borsos Tamás naplójában. 1973.
101. *Merényi Varga László*: Thordai János Epiktetosz-fordításának stíluskérdéséhez. 1973.
102. *Zentai Mária*: Rimay-hatás Thordai János zoltáiraiban. 1973.
103. *Varga Imre*: Egy bűjös énekünk történetéhez. 1973.
104. *Jankovics József*: Ismeretlen panaszének a kuruckorból. 1973.
105. *Agárdi Péter*: Adalék a Zrinyi- és Gyöngyösi-hagyomány párhuzamos történetéhez. (Könyi János: Magyar hadi román, 1779). 1973.
106. *Ladányi Sándor*: Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz. (1789—1791). 1973.
107. *Csukás István*: Vajansky műveinek magyar világa. 1976.
108. *Vörös László*: A tükrözés kategóriája Marx filozófiájában. 1976.
109. *Sipka Sándor*: Beöthy Zoltán irodalomtörténeti tankönyve a középiskolai oktatásban. 1976.
110. *Baranyai Zsolt*: Naturalista szemlélet és szecessziós kompozíció. (Egy Bródy-novella elemzése). 1976.
111. *Szigeti Lajos*: A „felnötség” vállalása József Attila költészetében. (József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete). 1976.
112. *Scheiber S.—Zsoldos J.—Katona F. Z.*: Mikszáth Kálmán levelezéseiből. 1976.
113. *Csukás István*: Ady nemzetiség-szemlélete. 1977.
114. *Nacsády József*: Ady és az Arany-hagyomány. 1977.
115. *Krajkó András*: Harcok Ady irodalmi örökségért. 1977.
116. *Ilia Mihály*: Egy Ady-motívum tanulságai. 1977.
117. *Szigeti Lajos*: Egy Ady-vers értelmezéséhez. (Köcsi-út az éjszakában). 1977.
118. *Papp István*: Az Edgar Poe-i életérzés Ady költészetében. 1977.
119. *Vörös László*: Ady és Csinszka. (Gondolatok Robotos Imre könyvéről). 1977.
120. *Baranyai Zsolt*: Adalékok Ady és Csáth Géza kapcsolatához. 1977.
121. *Nacsády József*: A „hallgató” Arany és az „Őszikék”. 1978.
122. *Csukás István*: Vajda János és a nemzetiségi kérdés. 1978.
123. *Papp István*: Az Edgar Poe-i életérzés Ady költészetében II. (Motívumvizsgálat) 1978.
124. *Krajkó András*: A magyar fa sorsa 1927-ben. (Viták Makkai Sándor Ady-könyvéről). 1978.
125. *Ilia Mihály*: Juhász Gyula kiadatlan följegyzései Adyról. 1978.
126. *Baranyai Zsolt*: Krúdy Gyula: Boldogult úrfikoromban. 1978.
127. *Vörös László*: A Babits-líra egyik kulcsmotívumáról. 1978.
128. *Szigeti Lajos*: A „Szabad-ötletek jegyzéke” és a kései versek; (József Attila költészetének néhány motívumához.) 1978.
129. *Csukás István*: A nemzetiségi kérdés Kemény, Jósika, Madách és Eötvös műveiben. 1981.
130. *Nacsády József*: Móra Ferenc és a szegedi novellista hagyományok. 1981.
131. *Kiss Lajos*: Németh László, a gondolkodó. 1981.
132. *Szigeti Lajos*: Az „édes mostoha”. József Attila anyaverseihez. 1981.
133. *Horváth Béla*: Népszokások József Attila költészetében. 1981.
134. *Lengyel András*: Juhász Gyula kiadatlan levelezéséből. 1981.